

MONUMENTA ESTONIAE ANTIQUAE

VANA KANNEL

EESTI REGILAUD

ESTONUM CARMINA POPULARIA

X

EESTI KIRJANDUSMUUSEUM
EESTI RAHVALUULE ARHIIV

MONUMENTA ESTONIAE ANTIQUAE

I

VANA KANNEL

CARMINA POPULARIA

X

TARTU 2012

EESTI KIRJANDUSMUUSEUM
EESTI RAHVALUULE ARHIIV

VANA KANNEL

X

PAIDE JA ANNA REGILAUDUD

KOOSTAJAD
OTILIE KÕIVA, JANIKA ORAS

TARTU 2012

Avaldatud tekstid pärinevad Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudest.

Toimetaja: Janika Oras

Keeletoimetaja: Kadri Tamm

Küljendus: Maris Kuperjanov (tekstid), Siret Roots (illustratsioonid)

Kaas: Paul Luhthein

Raamatu ettevalmistamist ja väljaandmist on toetanud Eesti Kultuurkapital; Eesti Haridus- ja Teadusministeerium (programmid “Eesti keel ja rahvuslik mälu”, “Eesti keel ja kultuuri-mälu”); Eesti Kultuuriministeerium (programm “Eesti kirjandusklassika”); Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi sihtfinantseeritavad teadusteemad (SF0032470s03, SF0030180s08).

Autoriõigused:

autorid (sissejuhatused, registrid)

AS Regio (kaart)

EKM Teaduskirjastus

ISBN 978-9949-490-11-0

ISSN 1406-2267

EESSÕNA

Vanade, regivärsiliste rahvalaulude e. regilaulude teaduslikule publitseerimisele kihelkonniti pani aluse dr. Jakob Hurt “Vana Kandle” esimeste köidetega 19. sajandi lõpuveerandil: “Vana Kannel” I, Põlva kihelkonna laulud, 1875–1886, ja “Vana Kannel” II, Kolga-Jaani kihelkonna laulud, 1884–1886. Siiani on ilmunud “Vana Kandle” (VK) köiteid kümnest kihelkonnast: VK III, Kuusalu I (1938), VK IV, Karksi I (1941), VK V, Mustjala (1985), VK VI: 1 ja VI: 2, Haljala (1989), VK VII: 1 ja VK VII: 2, Kihnu (1997 ja 2003), VK VIII, Jõhvi ja Iisaku (1999), VK IX, Lüganuse (2009).

Käesolevas, “Vana Kandle” X köites, on Põhja-Eesti kahe väikekihelkonna Paide ja Anna regilaulud.

Järvamaa regilaulude trükkitoimetamist “Vana Kandle” seerias oli esialgu kavas alustada Peetri ja Anna ühisköitega. Materjali ettevalmistamisel selgus, et Peetri kihelkonna regilauludest saaks omaette väga mahuka köite ja otstarbekam on avaldada Anna laulud koos Paide lauludega. Mõlemad väikekihelkonnad kuuluvad põhiosas ajalooliselt kokku Peetri kihelkonnaga, aga on läbi aegade olnud ka omavahel väga tihedas kontaktis. Et ei alustatud suuremast ja laulurikkamast Peetri kihelkonnast, selles on omajagu süüdi tekstideosa koostaja “kolkapatriotism” ja eluaastate arv.

Laulude liigitamisel on arvestatud žanri, funktsiooni ja teemat. Sarnaselt Virumaa “Vana Kandle” köidetele on väljaande esimeses osas lüroepilised laulud. Lüürika peatükis on kaks alaosa: töö, tavandite ja muu tegevusega seotud laulud ja üldine lüürika temaatiliste alajaotustega. Selline eelkõige laulude funktsioonist lähtuv jaotusprintsip pärineb Herbert Tamperelt. “Vana Kandle” seerias rakendas ta seda esmakordselt Mustjala regilaulude trükkiks ettevalmistamisel. Väikeseks erinevuseks Mustjala köitest (VK V) on lastelaulude ja loitsude paigutamine köite lõpuossa.

Laulutekstide nummerdamisel on jätkatud “Vana Kandle” III köitest alates kasutusel olnud süsteemi (erandiks on VK VI: 1 ja VK VI: 2). Laulutüübid ja tekstid on nummerdatud jooksvalt läbi terve köite (tekstinumbrid on marginaalil). Tüübi piires on variandid järjestatud üldiselt kronoloogiliselt. Kui aga samalt laulikult on eri aegadel kirjutatud (~helisalvestatud) mitu varianti, siis on need märgitud tähtedega *a*, *b* jne. ja omakorda kronoloogiliselt järjestatud. Kõik lauluteksti või viisi juurde kuuluvad andmed, samuti liitlaulude koostisosad on antud vahetult iga vastava variandi juures, mitte tüübi alguses variantide registris, nagu VK III, VK IV ja VK V köidetes.

Tekstide redigeerimisel on säilitatud kõik murdejooned, parandatud on vaid kirjavead, ühtlustatud interpunktsioon ja vana kirjaviis asendatud uuega.

Käsikirja trükkiks ettevalmistamisel olid abiks kolleegid Eesti Rahvaluule Arhiivist, aga ka Kirjandusmuuseumi naaberosakondadest. Helisalvestused litereeris Erna Tampere.

Laulutekste aitas käsikirjadest ja koopiaste seast välja otsida Kadri Tamm. Laulude arvutisse sisestamisel olid abiks ka Tartu Ülikooli filoloogiasakonna üliõpilased, samuti Maarja Oras. Rahvaluulekogujate elulooliste andmete väljaselgitamisel abistasid Veera Pino ja eriti Rein Saukas, kellelt on saadud rohkesti olulisi arhiivandmeid suuremate kogujate ning ühe lauliku kohta.

Palju häid abilisi on olnud fotode ja mitmesuguse andmestiku väljaotsimisel muuseumidest ja erakogudest. Kõigepealt Kirjandusmuuseumi kolleegid: Kadri Tamm ja Siret Roots Eesti Rahvaluule Arhiivist, Vilve Asmer ja Irma Pilt Eesti Kultuuriloolisest Arhiivist ja Helje Laas Arhiivraamatukogu bibliograafiaosakonnast. Järvamaa Muuseumist oli heaks abiliseks Maie Rüütel. Oma erakogude fotosid on lahkelt lubanud kasutada René Viljat Türitl ja Elle Näppo Annast. Elle Näppo vahendas ka Ungern-Sternbergide erakogust pärinevaid fotosid, samuti fotosid perekond Laurilt.

Paide linna ja kihelkonna piiride, ajaloo ning muististe probleemides konsulteerisid Tiit Saarist Järvamaa Kultuurikeskuse Teabetoast ja Henn Sökk. Anna kihelkonna küsimustes oli siinkirjutajal õnn toetuda ka kodustele konsultantidele, Niinemägede perele Nurme küla Pritsu talus. Nad olid abiks rahvaluulekogumismatkade ajal ja ka hiljem, kui kaasas olid arhiivitekstide koopiad ning täpsustamist vajavad loendid laulikute ja kogujate nimedega. Käsikirja koostamise lõppjärgus on toeks ja abiks olnud vennatütar Helle Metslang koos abikaasa Toomas Metslangiga.

Väga toetavalt on “Vana Kandle” väljaandmistöösse alati suhtunud Kirjandusmuuseumi juhtkond ja eranditult kõik Eesti Rahvaluule Arhiivi (KM rahvaluule osakonna) juhatajad alates selle rajajast Oskar Looritsast, samuti Keele ja Kirjanduse Instituudi (1995. a-st Eesti Keele Instituut) rahvaluulesektori juhatajad Richard Viidalepp ja Ülo Tedre. Kui Siberist pääses tagasi Oskar Looritsa vanem vend Aleksander Loorits, siis toetas ka tema innukalt “Vana Kandle” seeria jätkamise mõtet. Anna kihelkonna kohta otsis ta välja olulisi andmeid ajaloolistest allikmaterjalidest.

Kõite koostajate tööjaotusest. Kogu töö laulutekstidega – liigitamine, tüpologiseerimine ning tüpoloogiliste jt. registrite koostamine ja redigeerimine – oli siinkirjutaja hooleks. Janika Orase kanda olid kõik viisidega seotud tööloigud (ka helisalvestuste noodistamine), käsikirja toimetamine ning kogu organisatoorne töö: väljaande eel- ja abitööde korraldamine ja juhendamine (tekstide kopeerimine, arvutisse sisestamine, väljatrükid jne.).

Kõite sissejuhatavas osas on ülevaated Paide ja Anna kihelkonna ajaloost Priit Lättilt ja lauludes leiduvatest murdejoontest Helmi Neetarilt. Otilie Kõiva on kirjutanud regilaulude kogumisest, lauludest ja laulikutest ning Janika Oras viisidest.

Osa laulutekste, kõik laulualased ülevaated ja registrid sisestas arvutisse Madli Oras. Laulude sisukokkuvõtted tõlkis inglise keelde Katrin Hakkinen. Väljaande küljendas Maris Kuperjanov, fotode ja kogujate käekirjanäidete osa valmistas ette Siret Roots. Kaardi laulikute elukohtadega tegi Triin Laur (AS Regio). Keeleliselt toimetas sissejuhatavad osad ja registrid Kadri Tamm.

Raamatu ettevalmistamiseks andsid oma panuse veel Virve Adamson, Anu Haak, Mall Hiimäe, Risto Järv, Kairi Kaelep, Hilja Kokamägi, Anu Korb, Annika Kupits, Mare Kõiva,

Martin Kõiva, Meeli Kõiva, Inge Liiv, Kersti Liloson, Aado Lintrop, Raivo Lott, Urmas Oras, Mari-Ann Remmel, Heino Räim, Ingrid Rüütel, Kristi Salve, Mari Sarv, Taive Särg, Jaan Tamm ja Ergo-Hart Västrik. Ülimalt toetavalt on mõjunud Eesti Rahvaluule Arhiivis valitsev sõbralik koostöövaim.

Suur tänu kõigile, kes väljaande koostamisel abiks olid! Suur tänu väljaande rahalistele toetajatele: Eesti Kultuurkapital, Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi programmid “Eesti keel ja rahvuslik mälu”, “Eesti keel ja kultuurimälu”, Eesti Kultuuriministeeriumi programm “Eesti kirjandusklassika”, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi sihtfinantseeritavad teadusteemad “Folkloori loomine, edastamine, tõlgendamine. Protsess ja institutsioonid” ning “Folkloor ja folkloorikogud kultuurimuutuste mõjuväljas: ideoloogiad, kohanemine, kasutuskontekst”.

Suurim tänu laulikutele ja rahvaluulekogujatele, kes muistsed regilaulud järeltulevatele põlvetele edasi andsid!

Otilie Kõiva
Tallinnas jõulukuul 2011

SISSEJUHATUSEKS

PAIDE JA ANNA. KIHELKONDADE AJALOOLINE ÜLEVAADE

Priit Lätti

Asend ja piirid

Muinasaege haldusjaotuse järgi ümbritsesid Järva maakonda Virumaa, Vaiga, Möhu, Nurmekunna, Alempoisi, Harju ja Rävala maakond. Muinasaege Järvamaa piir võis joosta enam-vähem mööda Paide ning Anna kihelkonna läänepiiri. Alempoisi ja Järvamaa vaheline piir läks arvatavasti umbes Paide juurest.¹ Piiriks vastu Virumaad oli Valgejõgi (ehk Järvajõgi) ja Ebavere mäe, Rakke ning Vägeva vaheline joon.² Territoriaalsed muutused on siiski toimunud vaid maakonna äärealadel. Maakonna tuumikala on püsinud muutumatuna. Suurim halduslik muudatus on toimunud Järvamaa edelaosas. Siin paiknes hilisema Türi kihelkonnaga kattuv Alempoisi maakond, mis 13. sajandil langes ordu võimu alla. 16. sajandil liideti seni Viljandi komtuurkonda kuulunud Alempoisi alad Järva foogtkonnaga ja ala muutus osaks põhjapoolsemast Eestist. Rootsi ajal toimunud halduslike ümberkorraldustega sai Alempoisist Eestimaa kubermangu piiriala.³

Kuni 1925. aastani, mil kaotati kihelkonna kui haldusüksuse tähendus, koosnes Järvamaa kaheksast kihelkonnast: Ambla, Järva-Madise, Koeru, Järva-Jaani, Peetri, Paide, Anna, Türi. Praegune Järva on mõneti väiksem ja sarnaneb rohkem 1950. aastal loodud Paide rajooniga. Haldusjaotus ei arvesta enam kihelkondade terviklikkust ning seetõttu on maakonna läänepoolne osa – Vahastu ja Kärü ümbruskond – praegu Rapla maakonna koosseisus. Lääne-Viru maakonda kuuluvad Tapa, Vajangu, Tamsalu ja Rakke ümbrus, mis varasema haldusjaotuse järgi olid osa Ambla, Järva-Jaani ja Koeru kihelkonnast. Alates 2005. aasta oktoobrist kuulub ka kunagi Ambla kihelkonnas asunud Lehtse vald Tapa valla koosseisu. Nõukogude ajal liideti Järvamaaga Pilistvere kihelkonna põhjapoolne osa, Imavere ja Kabala ümbruskond, kus muinasajal paiknes Nurmekunna nime kandev väikemaakond ning mis ajalooliselt on pigem osa Liivimaast.⁴

¹ Evald Tõnisson, Järvamaa muinasaeagne põllumajandus. – Järvamaa aastal 1939 ja nüüd ... Peatoim. E. Tõnisson, E. Tarvel, G. Troska. Tallinn: Eesti Muinsuskaitse Selts, [1999], lk. 5–16, siin lk. 5.

² Paul Johansen, Die Estlandliste des liber census Daniae. I. Mit vollständigem Facsimile, 2 Abbildungen, 2 Siegeltafeln, 5 Karten im Text und 5 im Anhang. Kopenhagen: H. Hagerup, Reval: F. Wassermann, 1933, lk. 176.

³ Evald Tõnisson, Järvamaa muinasaeagne põllumajandus, lk. 5–6.

⁴ Evald Tõnisson, Järvamaa muinasaeagne põllumajandus, lk. 6.

Paide ja Anna on võrdlemisi noored kihelkonnad – loodud iseseisvate haldusüksustena alles 17. sajandil. Anna kihelkonna alad kuulusid enne Peetri kihelkonda, Paide kihelkonna alad Türi ja Peetri kihelkonda. Anna kihelkonnaga on liidetud ka varem Harjumaale kuulunud Mustla küla piirkond. Anna ja Paide kihelkonda ümbritsesid Järva-Madise, Järva-Jaani, Peetri, Pilistvere, Türi ja Kose kihelkond.

Looduslik taust

Järvamaa on maastikuliselt äärmiselt mitmekesine piirkond, mille südaalad paiknevad Pandivere kõrgustiku tihedalt asustatud ja suurte küladega lääneosas.⁵ Viljakate muldadega ja seetõttu samuti tihedalt asustatud on ka Pandivere kõrgustiku edelaosas paiknev Türi vööstik.⁶ Pandivere kõrgustikuga looduslikult üsna sarnane on ka Kesk-Eesti moreentasandik. Ajaloolisest Järvamaast ulatub Kesk-Eesti moreentasandikule Koigi ümbrus Peetri kihelkonnas.⁷ Ka Kesk-Eesti moreentasandiku puhul on tegemist põlise asustuspiirkonnaga.⁸ Pandivere kõrgustikust lääne ja loode pool asub metsa- ja soorikas Kõrvemaa, mis järsult erineb üles haritud Pandivere aladest. Et põlluharimiseks sobivat mulda on Kõrvemaal vähe ning ala pole asustuseks eriti soodne, on see ilmselt olnud teatavaks piiriks Järvamaa ja naaberalade vahel. Kõrvemaal asuvad osaliselt Ambla kihelkonna alad, samuti Järva-Madise ning ka Anna ja Paide kihelkond. Valdavalt on Kõrvemaa puhul tegemist soostunud tasandikuga, kus paikneb ka arvukalt vallseljakuid, otsamoreene ja väikevoori – kunagise mandrijää servamoodustisi. Kõrvemaa omamoodi jätkuks lõuna ja edela suunas on valdavalt soode ja metsaga kaetud ning hõredalt asustatud Pärnu madalik. Maakonna kaguosa – Koeru kihelkond – paikneb Endla nõo alal. Maastik on valdavalt soine, üksikute kõrgemate soosaartega.⁹

Kiviaeg

Esimesed jäljed inimtegevusest Järvemaal pärinevad kiviajast, mil inimasustus paiknes veekogude ääres ning peamiseks tegevusaladeks oli küttimine ja kalapüük. Järvamaale lähim kiviajal tihedalt asustatud ala paikneb Pärnu jõe alam- ja keskjooksu piirkonnas. On arvatud, et just sealt on lähtunud esimesed jahiretked Järva aladele ja hilisem püüasustus.¹⁰

⁵ Endel Varep, Paide rajooni asulastik. – Paide rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 6.–9. augustini 1972. Artiklite kogumik. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia kodu-uurimise komisjon. Eesti NSV Looduskaitse Selts, 1972, lk. 64–85, siin lk. 13–14.

⁶ Endel Varep, Paide rajooni asulastik, lk. 27.

⁷ Evald Tõnisson, Järvamaa muinasaegne põllumajandus, lk. 7.

⁸ Endel Varep, Paide rajooni asulastik, lk. 31.

⁹ Evald Tõnisson, Järvamaa muinasaegne põllumajandus, lk. 7.

¹⁰ Artur Vassar, Paide rajooni vanimast ajaloost (kuni XIII sajandi alguseni). – Paide rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 6.–9. augustini 1972. Artiklite kogumik. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia kodu-uurimise komisjon. Eesti NSV Looduskaitse Selts, 1972, lk. 86–106, siin lk. 86, 89; Evald Tõnisson, Järvamaa muinasaegne põllumajandus, lk. 8.

Viimastel aastatel tehtud välitööde põhjal võib väita, et inimesed on Järvamaale – nimelt Türi kihelkonna aladele – jõudnud juba keskmisel kiviajal ehk mesoliitikumis (9000–5000 e. Kr.), seega märksa varem, kui seni arvatud. Sellest perioodist on teada üks asulakoht ning neli tulekivi leiukohta. Praegu on veel vara öelda, kas tegemist oli püsivate asulatega või ainult ajutiste peatuspaikadega.

Üsnagi sarnane oli olukord ka nooremal kiviajal ehk neoliitikumis (5000–1800 e. Kr.). Tollest perioodist on Järvamaalt teada vaid mõni asulakoht ja mõned kiviesemete leiukohad, mis dateeruvad neoliitikumi lõppu. Kõige tuntum sellest ajast pärinev muistis on ilmselt Jändja külas veskipaisu lähedal paiknev asulakoht, kust esimesed leiud – üks silmata kivikirves ja kaks õõnestalba – leiti juba 1921. aastal.

Juhuleidudena on erinevatel aegadel päevavalgele tulnud mitmeid kivikirveid, muuhulgas on Vissuverest ja Türi-Allikult leitud varaseimad venekirved Eestis.¹¹

Juhuleidude ja asulakohtade põhjal saab väita, et inimesi kiviaegsel Järvamaal kindlasti liikus. Milline aga asustuspilt täpsemalt oli, on praeguse uurimisseisu valguses keeruline öelda. Püsisulaid oli arvatavasti üsna vähe, asustus oli hõre ning suured alad olid kasutusel pigem jahiterritooriumitena. Mitmeid kiviaegseid juhuleide on saadud Paide ja Anna alade lähedalt, seega võib oletada, et korilus- ja jahiretked võisid ulatuda ka hilisemate Paide ja Anna kihelkondade aladele.

Pronksiaeg ja eelrooma rauaaeg

Informatsiooni on vähe ka kiviajale järgnenud pronksiaja kohta (u. 1800 e. Kr. kuni 500 e. Kr.). Asustuspilt pronksiaja esimesel poolel oli ilmselt üsnagi sarnane kiviaegsele – asulad paiknesid endiselt veekogude läheduses ning inimesed liikusid aletades ja jahti pidades võrdlemisi laialt ringi. Pronksiaja alguse asulaid on aga paraku väga keeruline avastada, sest neis elati nii lühiajaliselt, et korralikumat kultuurikihti tihti tekkida ei jõudnudki.¹²

Suurem murrang võis toimuda pronksiaja teisel poolel, mil senistest märksa efektiivsemate metallist tööriistade kasutuselevõtuga sai võimalikuks ka nende alade asustamine, mida seni polnud võimalik üles harida. Järvamaalt pole küll teada jäänuseid muistsetest põldudest, kuid on võimalik, et neid pole lihtsalt veel leitud. See võib kehtida ka asulakohtade puhul. Pealegi võib nii mõnigi esmapilgul rauaaega dateeruv asula olla alguse saanud juba märksa varem, näiteks pronksi- või eelrooma rauaajal.

Pronksiaja teisel poolel hakati surnuid matma kivikirstkalmetesse. Kivikirstkalme koosneb maa peale pae- või raudkividest ehitatud kirstust, mida ümbritseb üks või mitu ringikujulist kivimüüri – nende vahe on täidetud väiksemate kivide ja kruusaga. Surnu on kalmesse maetud tavaliselt laibana, harvem ka põletatult. Samasse kalmesse maeti surnuid ka hiljem.

¹¹ Mari Lõhmus, Endise Türi kihelkonna ja praeguse valla asustusest kiviajal. – Türi. Kilde kihelkonnast ja linna arengust. IV osa. Paide: Kuma kirjastus, 2008, lk. 4–12, siin lk. 10.

¹² Valter Lang, Baltimaade pronksi- ja rauaaeg. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007, lk. 27.

Mõnel juhul ehitati neilegi keskse kirstu kõrvale oma kirstud, mõnel juhul maeti nad lihtsalt ilma kirstuta. Kivikirstkalmed paiknevad tavaliselt 5–6 kalmest koosnevates rühmades.¹³

Järvamaal, Naistevälja küla maadel asub üks Eesti suurimaid kivikirstkalmete rühmi (kompleks on rohkem tuntud Moe mõisa järgi), kuid kivikirstkalmeid on arvatavasti olnud ka Pandivere kõrgustiku lääneservas – maaparandustööde käigus lõhutud Viisu küla kalmete hulgas. On võimalik, et üks kivikirstkalme asub ka Mäos.¹⁴

Kivikirstkalmeid kasutati edasi ka pronksiajale järgnenud eelrooma rauaajal, mis algas aastal 500 e. Kr. ning lõppes 50. aasta paiku p. Kr. Järvamaa kivikirstkalmete puhul on oletatud, et nad võivadki kuuluda pigem eelrooma raua- kui pronksiaega, kuid kindlamaid andmeid meie käsutuses paraku pole. On usutav, et eelrooma rauaagssed võivad olla just Järva kõrgematel aladel asuvad kivikirstkalmed, kuid Paide ja Anna kihelkonnas võib leiduda ka pronksiaegseid muistiseid.

Mõnevõrra lihtsam on dateerida juhuleide. Pronksiajast ja Paide kihelkonna naabrusest pärineb Järvamaa vanim metallise – Vissuvere soosaarelt leitud odaots. Pronksiaegseid juhuleide on Järvamaalt aga mujaltki.

Eelrooma rauaaga dateeritud muististest on Järvamaal esindatud ka lohukivid. Nende puhul on enamasti tegemist põldudel ja heinamaadel paiknevate suuremate rahnudega, mille sisse on tehtud 6–8 cm läbimõõduga ja kuni 4 cm sügavusi lohke. Kuna lohukivid paiknevad tihti põldudel vanade kivikalmete ja põliskülade läheduses, on neid peetud omaseks viljelusmajanduslikule ühiskonnale. Lohukivide täpsema funktsiooni üle on palju vaieldud. Neid on seostatud loodusnähtustega, viljakusmaagiaga, neis on nähtud hingemärke, mis võivad tähistada sünde ja surmasid.¹⁵ Järvamaalt on teada üle 100 lohukivi, nende hulgas mõned kogu Eesti kontekstis tähelepanuväärsed kivid, kuid Paide ja Anna kihelkonna maadelt pole lohukive seni avastatud.

Rooma rauaag

Rooma rauaag hõlmab aastaid 50–450 p. Kr. ning jaguneb varaseks ja hiliseks rooma rauaajaks, mis eristuvad väga selgelt esemelises materjalis. Piir nende kahe perioodi vahel on paigutatud ligikaudu aastasse 200 p. Kr. Rooma rauaaja lõpp 5. saj. p. Kr. seostub muutustega esemelises kultuuris ning matusekombestikus.¹⁶

¹³ Aivar Kriiska, Andres Tvauri, Eesti muinasaeg. [Tallinn:] Avita, 2002, lk. 101–102; EEA = L. Jaanits, S. Laul, V. Lõugas, E. Tõnisson, Eesti esiajalugu. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Eesti Raamat, 1982, lk. 176–184.

¹⁴ Evald Tõnisson, Järvamaa muinasaegne põllumajandus, lk. 10.

¹⁵ Andres Tvauri, Eesti lohukivid. – Arheoloogilisi uurimusi 1. Archaeological Investigations 1. Tartu Ülikooli Arheoloogia kabineti toimetised 9. Toim. Heiki Valk. Tartu, 1997, lk. 11–53, siin lk. 41–43.

¹⁶ Valter Lang, Aivar Kriiska, Eesti esiaja periodiseering ja kronoloogia. – Eesti Arheoloogia Ajakiri, 2001, nr. 5, 2, lk. 83–109, siin lk. 103.

Rooma rauaajal võeti kasutusele ilmselt kohalikust rauast valmistatud tööriistad, mis võimaldasid üles harida ka seni kättesaamatuks jäänud maad.¹⁷ Põlluharimine oli saanud peamiseks elatusalaks ning seetõttu koondus asustus kõige viljakamate muldadega piirkondadesse. Järvamaal on selliseks alaks Pandivere kõrgustik (Järva-Jaani ja Järva-Peetri piirkond), kuhu kujunesid kiiresti peamised asustuskeskused. Asustatud piirkonnad olid üsna väikesed ning nende vahel paiknesid suuremad asustamata alad.¹⁸ Suurte maa-alade ülesharimine ei võimaldanud asustusel oluliselt nihkuda. Seetõttu on asustus olnud võrdlemisi järjepidev. Seda kinnitab ka mitmel pool jälgitav eriaegsete muististe kooseksisteerimine ühes piirkonnas.

Rooma rauaajal tuli kasutusele nelinurkse kujuga tüüpiline tarandkalme, kuhu maeti tavaliselt põletatult, ehkki esines ka põletamata matmist.¹⁹ Tüüpilised tarandkalmed on eelrooma rauaegsetest varastest tarandkalmetest suuremad ja korrapärasemad ning igas tarandis on mitu matust. Kalmet ei ehitatud valmis korraga – põhja-lõuna suunalistele taranditele lisati järk-järgult uusi ning nii kujunes välja suur ida-lääne suunaline ehitis. Tüüpiliste tarandkalmete ehitamine levis Kesk-Eestisse umbes 2. sajandil arvatavasti Kirde-Eestist.²⁰ Kalmesse matmine oli usutavasti ainult ühiskonna eliidi privileeg ja mida tehti alama rahva surnukehadega, pole teada. On oletatud, et surnuid küll koheldi ühtemoodi, hävitades surnukehad, kuid kõigi inimeste luid ei maetud kalmetesse.²¹

Varaseid tarandkalmeid praeguse seisuga Järvamaalt teada ei ole,²² kõik Järva tarandkalmed kuuluvad tüüpiliste hulka. Arvatavaid tarandkalmeid on teada pea kõigist Järva vanadest asustuspriirkondadest. Kõige rohkem on neid Pandivere kõrgustiku läänepoolsele äärealale jäävas Peetri kihelkonnas, Nurmsi, Väike-Kareda, Kahala ja teistegi külade juures. Paide kihelkonnas, üsnagi kihelkonna piiril, paiknevad Valgma ja Tarbja kalmed. Viimase puhul on tegemist kolmest tarandist koosneva kalmega, kuhu surnud on maetud peamiselt põletatult. Leiumaterjal – savinõukillud, pronksist sõled, karjasekeppnõelad, sõrmused, käevõrud, kaelaehetd, noad, kirve katke, rauast õmblusnõel ning paar ümarat hõõrumiskivi – võimaldab kalme dateerida perioodi 3.–5. sajandini, kuid osa matuseid pärineb ka veel 11.–13. sajandist.²³

¹⁷ Aivar Kriiska, Andres Tvaauri, Eesti muinasaeg, lk. 136.

¹⁸ Tanel Moora, Asustuse levimisest ühes Kesk-Eesti piirkonnas m. a. I aastatuhande esimesel poolel. – Pronksiajast varase feodalismini. Uurimusi Baltimaade ja naaberlade arheoloogiast. [Pühendatud dr. Marta Schmiedehelmile 70. sünnipäevaks]. Toim. H. Moora, J. Selirand. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Eesti Raamat, 1966, lk. 129–136, siin lk. 131.

¹⁹ EEA, lk. 212–219.

²⁰ Aivar Kriiska, Andres Tvaauri, Eesti muinasaeg, lk. 139.

²¹ Aivar Kriiska, Andres Tvaauri, Eesti muinasaeg, lk. 144–145.

²² Evald Tõnisson, Järvamaa muinasaegne põllumajandus, lk. 10.

²³ Vello Lõugas, Jüri Selirand, Arheoloogiga Eestimaa teedel. Teine, parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn: Valgus, 1989, lk. 251–253.

Keskmine ja noorem rauaaeg

Keskmine rauaaeg jagatakse Eestis rahvasterännuajaks (450–600 p. Kr.) ning eelviikingiajaks (600–800 p. Kr.). Eelviikingiajale järgneb juba nooremasse rauaaega kuuluv viikingiaeg (800–1050 p. Kr.) ja hilisrauaaeg (1050–1200/1250).²⁴

Tarandkalmetesse maeti küll edasi, kuid nende tähtsus hakkas järk-järgult vähenema ning alates 4. sajandist on uute tarandite ehitamine ilmselt lõppenud.²⁵ Keskmisel rauaajal matmiseks kasutatud tarandkalmete näideteks on Nurmsi ja Tarbja kalmed.²⁶

Kasutusele tulnud uueks kalmetüübiks on kivivarekalme, milles pole konstruktsioone ning kuhu on maetud nii laibana kui põletatult. Selline kalmetüüp oli levinud Loode-Eestis ja Läänemaal 5.–13. sajandil, Saaremaal alates 10. sajandist²⁷ ja kadus kasutuselt alles ristiusu tulekuga.²⁸ Oletatavasti toimusid sarnased protsessid ka Kesk-Eestis.

Kui palju on Järvamaal keskmisesse ja nooremasse rauaaega kuuluvaid kalmeid, pole päris täpselt teada. Kuivõrd kalmeid arheoloogiliselt uuritud pole, saab kalme tüübi ning seega ka oletatava kasutusaja kohta järeldusi teha vaid välisilme järgi. See on loomulikult vägagi ebakindel moodus. Siiski võiks arvata, et üsna suur osa praegu teadaolevatest kalmetest kuulub keskmisesse ja nooremasse rauaaega. 1924. aastal koostatud kihelkonnakirjelduse järgi võib oletada, et Anna kihelkonnas võiks olla vähemalt neli keskmisesse või nooremasse rauaaega kuuluvat kalmet. Üks neist, Haavamäena või Kirikuasemena tuntud paik, võiks koguni olla tarandkalme.²⁹ Keskmisest rauaajast pärinevateks on peetud Purdi mõisa lähedal paiknevat kahte kalmet, nooremast rauaajast arvatakse pärinevat Mustla kalme.³⁰ Paide kihelkonna kalmed näivad koonduvat Mäo kanti. Sealt on teada mitu kalmet, millest mõned võiksid kirjelduse järgi samuti kuuluda tarandkalmete hulka.³¹

²⁴ Hilisrauaaja lõpuks on välja pakutud kolm daatumit: 1200, 1227 ja 1250. Kuna 13. sajandist on olemas juba kirjalik allikas, Läti Henriku Liivimaa kroonika, peaks rääkima ajaloolisest, mitte enam muinasajast. Teine daatum – 1227 – viitab võõrvallutuse lõpule. Kolmas dateering kajastab arusaama, et vaatamata 1227. aastal lõppenud vallutusele ei ilmnenu muutused kohalikus materiaalses ning vaimses kultuuris arvatavasti varem kui 13. sajandi keskpaiku. Arvamuste suurt hulka arvestades on ehk mõttekas jätta muinasaja lõpudaatum lahtiseks, aastate 1200 ja 1250 vahele (Valter Lang, Aivar Kriiska, Eesti esiaja periodiseering ja kronoloogia, lk. 102–103).

²⁵ EEA, lk. 216.

²⁶ Evald Tõnisson, Järvamaa muinasaegne põllumajandus, lk. 12.

²⁷ Marika Mägi, At the Crossroads of Space and Time. Graves, Changing Society and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9th–13th Centuries AD. CCC Papers 6. Tallinn, 2002, lk. 38–39, 126–129.

²⁸ Valter Lang, Muistne Rävälä 2. Muistised, kronoloogia ja maaviljelusliku asustuse kujunemine Loode-Eestis, eriti Piritä jõe alamjooksu piirkonnas. Muinasaja teadus 4. Töid arheoloogia alalt 4. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 1996, lk. 323–324; Mati Mandel, Läänemaa 5.–13. sajandi kalmed. Töid ajaloo alalt 5. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2003, lk. 128–133.

²⁹ Oskar Parmas, Anna kihelkond. – Kihelkonnakirjeldus. Käsikiri TLÜ AI arhiivis, 1924.

³⁰ Evald Tõnisson, Järvamaa muinasaegne põllumajandus, lk. 12–13.

³¹ Edgar Liigant, Paide kihelkond. – Kihelkonnakirjeldus. Käsikiri TLÜ AI arhiivis, 1926.

Lisaks matmiskombestikule muutus ka varaga ümberkäimine – seda hakati peitma. Maa-parandus- või põllutööde käigus päevavalgele tulevaid peidetud vara leide nimetatakse kas aareteks või peitleidudeks. Kui leid sisaldab münte või väärismetalli, on tegemist aardega, tööriistade või relvade puhul räägitakse peitleiust. Esemeid on peidetud kas savi- või metallnõus või lihtsalt kasetohtu keeratuna.

Esemete matmise põhjuseks võis olla nende peitmine rüüstajate eest, kuid on oletatud ka uskumust, et tegemist on omalaadse investeeringuga hauatagusesse ellu – peidetud esemeid sai omanik pärast surma kasutada.³²

Teateid esemete leidmisest kohtab 1920. aastatel koostatud kihelkonnakirjeldustes palju, kuid paraku pole paljud leiud säilinud ning ka leitud esemete kirjeldused on väga umbmäärased. Seega pole omaaegseid leide tihti võimalik dateerida ning ka nende koguarv jääb segaseks.

Keskmisest rauaajast on Järvamaalt teada kaks väga uhket esemeleidu – Villevere aare ning Rikassaare relvaid. Villeverest leiti 5. sajandist pärinevaid hõbedast ambsõlgi, kaela- ja käevõrusid.³³ Rikassaarest, omaaegse Prandi jõe kaldalt leiti 54 odaotsa ja 7 katkist võitlusnuga, mis paiknesid kahes reas, terad vastamisi. On oletatud, et niimoodi võidi relvad paigutada halduspiiri kindlaksmääramiseks või mõne muu lepingu sõlmimise puhul,³⁴ kuid leid võib viidata ka kunagisele sõjalisele konfliktile.³⁵

Alates nooremast rauaajast muutub esemete peitmine Eestis üsna sagedaseks. Peamiselt peideti müntidest koosnevaid aardeid. Sellekohaseks näiteks on Paideist leitud mündiaare.³⁶ Umbes 12. sajandi lõpul muutusid aaretes aga valdavateks hõbeheded.³⁷

Keskmissesse ja nooremasse rauaaga kuulub ka enamus Eesti linnuseid.³⁸ Järvamaalt on kindlalt teada vaid üks linnamägi – Kalijärve ääres asuv Jäneda linnus. Rahvapärimuses nimetatakse hulgaliselt linnamägede või pelgupaikadena tuntud kohti. Viimased on tavaliselt väiksed ja madalad künkad ja praegustel andmetel pole neis kohtades avastatud ei jäänuseid omaaegsetest kaitserajatistest ega ka kultuurkihti. Linnuste vähesust Järvamaal on põhjen-

³² Priit Ligi, Ühiskondlikest oludest Eesti alal hilispronksi- ja rauaajal. – Eesti arheoloogia historio-graafilisi, teoreetilisi ja kultuuriajaloolisi aspekte. Muinasaja teadus 3. Töid arheoloogia alalt 3. Toim. Valter Lang. Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1995, lk. 182–270, siin lk. 206.

³³ Vello Lõugas, Jüri Selirand, Arheoloogiga Eestimaa teedel, lk. 246.

³⁴ M. Mandel, T. Tamla, Rikassaare relvaid. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused, nr. 26/2. Tallinn: Perioodika, 1977, lk. 158–164, siin lk. 162–163.

³⁵ Priit Ligi, Ühiskondlikest oludest Eesti alal hilispronksi- ja rauaajal, lk. 233.

³⁶ E. Tõnisson, Eesti aardeleidud 9.–13. sajandist. – Muistsed kalmed ja aarded. Arheoloogiline kogumik II. Toim. H. Moora. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 1962, lk. 182–239, siin lk. 197.

³⁷ Vello Lõugas, Jüri Selirand, Arheoloogiga Eestimaa teedel, lk. 94.

³⁸ Aivar Kriiska, Andres Tvauri, Eesti muinasaeg, lk. 154.

datud maakonna loodusliku asendiga metsade ja soode keskel, mis juba iseenesest tagas piisava kaitse kõikvõimalike vallutajate vastu.³⁹

Eesti alade ristiusustamist kirjeldav Läti Henrik ei maini oma kroonikas ühegi linnuse piiramist Järvamaal. Võib oletada, et suuri, kogu kihelkonda kontrollivaid linnuseid Järvamaal ilmselt ei tuntudki. Rahvapärismuses teadaolevate linnamägede puhul võis tegemist olla pigem suurtalude või koguni muinasmõisatega, mille roll polnud mitte niivõrd sõjaline kui just majanduslik. Linnuste kui sõjaliste rajatiste puudumisele võiksid viidata ka hulgalised pelgupaikadest rääkivad pärimusteaded – ohu korral ei varjutanud mitte linnusesse, vaid peituti metsadesse või soosaartele. Paide kihelkonna pärimus jutustab Mardisaarel asunud linnamäest ja Valgma külast lõuna pool Sajasauna rabas olnud pelgupaigast. Anna kihelkonnast tunneb pärimus pelgupaiku Pikasilla mäe all ja Suures saares Eiveres.

Järvamaalt on teada mitmeid hiie- ja ohvrikohti. Nendel muististel ei ole arheoloogilist kultuurkihti ja nendega ei seostu leide. Seetõttu on neid äärmiselt keeruline dateerida. Ohvrikivide kohta on arvatud, et neid kasutati ohverdamiseks tõenäoliselt juba muinasajal.⁴⁰ Sama kehtib ilmselt ka hiite kohta. Hiie-toponüüm seostub väga erinevate paikadega – kivide, küngaste ja soosaartega.⁴¹ Kunagiste hiite täpset arvu polegi võimalik enam välja selgitada, sest suur osa neid puudutavast pärimusest on tõenäoliselt juba kadunud.

Sarnaselt eespool käsitletud lohukividele võib ka ohvrikivideks nimetatud kivil olla peal üks või mitu suuremat lohku või looduslikku nõgu. Paljudel juhtudel puuduvad aga kivil igasugused välised tunnused ning teda saab ohvrikiviks pidada vaid rahvapärismuse põhjal. Kogu Järvamaalt on teada 33 ohvrikivi.

Anna kihelkonnast teab pärimus Mustlas asuvat Hiieaeda ja hiiesauna, samuti saarepuud, mille juures käidud ohverdamas. Pärimus mainib ka allikaid. Nii kasutati Siimu allika vett haiguste raviks; kaks allikat, kuhu raha ohverdati ja mille vett ravimiseks kasutati, on teada Puiatu külast; allikad on ka Eiveres ja Ojakülas. Pärimusteadete järgi asus Ojakülas ka ohvrikivi.

Keskmise rauaaja jooksul asustati Järvamaal peaaegu kõik toonasele elanikkonnale sobilikud alad. Kalmete ja juhuleidude paiknemine viitab sellele, et asustus tihenes ka seni ilmselt üsna hõredalt asustatud Kõrvemaal – hilisemate Paide ja Anna kihelkondade alal. Muististe paiknemise põhjal näib, et Paide kihelkonna keskuseks on olnud praeguse Paide linna ümbrus. Muististerikas on ka Valgma kant. Muististe selline koondumine toetab arvamust, et just üle Paide soosaare jooksis kunagi peamine ühendustee Muinas-Järva ning naabruses

³⁹ Evald Tõnisson, Järvamaa muinasaegne põllumajandus, lk. 14; Artur Vassar, Paide rajooni vanimast ajaloost, lk. 100.

⁴⁰ Vello Lõugas, Jüri Selirand, Arheoloogiga Eestimaa teedel, lk. 87.

⁴¹ Mari-Ann Remmel, Järvamaa kohapärimusest folkloristi pilguga. – Arad veed ja salateed. Järvamaa kohapärimus. Koost. Mari-Ann Remmel. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum. Eesti Rahvaluule Arhiiv, 2004, lk. 22–38, siin lk. 25.

asuva Alempoisi vahel.⁴² Anna kihelkonnas hakkavad silma eelkõige Eivere ja Purdi ümbrus, mujalt on muistiseid teada vähem. Toonase asustuspildi täpsem rekonstrueerimine Paide ja Anna kihelkonnas on siiski problemaatiline, sest muistseid asulakohti neist kihelkondadest leitud pole ning teadaolevad kalmed ja juhuleiud ei võimalda täpsemaid järeldusi teha.⁴³

Peamiseks asustusüksuseks oli usutavasti küla.⁴⁴ Asustuse laienedes tekkinud uute külade kõrval elati edasi ka varasemates elupaikades. Sellekohaseks heaks näiteks on Nurmsi, kus rooma rauaaegne kalme on rajatud omaaegse väga ulatusliku asulakihi peale.⁴⁵ Niisiis on Nurmsi küla piirkond olnud asustatud järjepidevalt eelrooma rauaajast alates. Kultuurkihti on leitud ka Tarbja tarandkalme all.⁴⁶

Muinas-Järva kontekstis oli Paide ja Anna piirkond maakonna piiriala, mis paiknes maakonna ilmselt tähtsaima keskuse – Kareda – vahetus naabruses. Peetri kihelkonnas asuv Kareda paistab silma muististe tiheda kontsentratsiooni poolest, samuti mainib Läti Henrik seda neljal korral ristosõdijate kogunemiskohana (vt. allpool).

Keskaeg

Muinas- ja keskaja vaheliseks piiriks Eestis on kristianiseerimissõdade ehk Muistse Vabadusvõitluse periood, mille jooksul ristiustati kogu Eesti alad ning muutus nii kohalik kultuuripilt, mentaliteet kui ka haldusjaotus.

See ajavahemikku 1208–1227 hõlmav sõdade periood on lühidalt käsitlemiseks liiga pikk ja keeruline. Seetõttu on siinkohal piirdutud rohkem Järvamaad puudutavate sündmuste mainimisega. Väga raske on eristada ka konkreetsetes kihelkondades toimunut, sest rüüsterked hõlmasid pea kogu maakonda.

Toonane sõda kujutas endast enamasti kiiret ning suhteliselt lühiajalist rüüsteretke, mille eesmärgiks oli eelkõige vastase vara röövimine.⁴⁷ Oma võimu teostati kohalikke ristides ning lepinguid sõlmides. Alles siis, kui võim oli vastallutatud aladel piisavalt kindlustatud, rajati püsivad tugipunktid.

Kristianiseerimissõjad Eestis algasid 1208. aastal vallutajate röövkäiguga Ugandi maakonda. Järvamaad puudutas sõda esimest korda 1212. aasta alguses, mil Beverini linnusest

⁴² Artur Vassar, Nurmsi kivikalme Eestis ja tarandkalmete areng. Väitekiri. Tartu, 1943. <http://www.arheo.ut.ee/docs/Vassar19431.pdf>. 22. XII 2011.

⁴³ Sarnane on olukord pea kogu Järvamaal. Ehkki teadaolevate asulakohtade arv on mõne viimase aasta jooksul läbi viidud maastikuinspeksioonide käigus suurenenud, on nad enamasti dateeritud lihtsalt rauaaega kuulvateks. See on üsna lai määrang ega võimalda teha täpsemaid järeldusi asustuspildi muutmise kohta ajas.

⁴⁴ Aivar Kriiska, Andres Tvauri, Eesti muinasaeg, lk. 153.

⁴⁵ Artur Vassar, Nurmsi kivikalme Eestis ja tarandkalmete areng; Vello Lõugas, Jüri Selirand, Arheoloogiga Eestimaa teedel, lk. 254.

⁴⁶ Evald Tõnisson, Järvamaa muinasaegne põllumajandus, lk. 11.

⁴⁷ Aivar Kriiska, Andres Tvauri, Eesti muinasaeg, lk. 250.

teele asunud vägi kolm päeva Järva maakonda rüüstas.⁴⁸ Läti Henrik mainib rüüstajate peatuspaigana Kareda küla, kus puhati ilmselt väiksemate rüüsteretkede vahepeal.

Üsna varsti pärast sakslaste lahkumist rüüstasid vene väed Vaigat, Järvat ja Harjut ning piirasid Varbola linnust. Retke korraldas Novgorodi vürst Mstislav Uljas ning selle sõjakäigu eesmärgiks polnud arvatavasti mitte lihtsalt rüüstamine, vaid sakslaste tegevuse otsene takistamine.⁴⁹

Järgmisena puudutas sõjategevus Järvat aastal 1217. Tegemist oli Riia initsiatiivil korraldatud sõjakäiguga, milles osalesid lisaks riialastele, liivlastele ja lätlastele ka ugalased ning Ugandis viibinud sakslased. Sakalastest teejuhtide abil liiguti Järvamaale ning “rabati seda suure nuhtlusega”. Seekordki peatuti Kareda külas, kuhu saabusid ka Järva vanemad rahu sõlmima. Rahu tingimustega – ristiusu vastuvõtmine ja hinnuse maksmine – jäid vanemad nõusse ja pärast kuuepäevast peatust rüüstajate vägi lahkus, viies kaasa sõjasaagi ning pantvangiks võetud vanemate poegi.⁵⁰

21. septembril 1217 toimus Madisepäeva lahing, millest ka järvalased osa võtsid. Pärast kaotust saadeti Riiga edasise rahu üle läbi rääkima saatkond, kuhu kuulusid ka järvalased.⁵¹ Läbirääkimiste tulemusel kohustusid järvalased veel kord võtma vastu ristimise ja tasuma makse. Sõlmitud tingimuste kinnitamiseks anti uusi pantvange.⁵²

1219. aasta alguses toimus leedulaste rüüsteretk Eestisse, mida on peetud kõige hulljulgemaks sõjaliseks ettevõtmiseks tol ajal.⁵³ Nad saabusid üle jäätunud Irbeni väina Sõrve, rüüstasid Saaremaal, Muhus, Läänemaal ja Järvas. Tagasiteel kohtuti aga Lielvares lätlaste ja orduvendadega, kes rüüstajate väe puruks löid ning laiali põgenema sundisid.

Järgmise retke Järvamaale korraldas Võnnu provintsiaalmeister Rudolf.⁵⁴ Vahepeal oli ordule Taani näol tekkinud võistleja ning ilmselt sooviti selle rüüsteretkega oma võimu Järvamaal kindlustada.⁵⁵ Retke ettekäändena süüdistati järvalasi rävalaste abistamises taanlaste vastu. Henriku kroonikast nähtub, et maakonda rüüstati üsna põhjalikult.⁵⁶ Eelmisel aastal sõlmitud rahu kinnitati uute pantvangide võtmisega ning pöörduti sõjasaagiga tagasi.

Järvalaste rahu sõlmimised uue võimuga häirisid saarlasi, kes karistuseks korraldasid 1220. aasta alguses Järvamaale rüüsteretke. Samal ajal liikus Harjumaa poole ristsõdijate vägi, kes vaid paar nädalat varem oli sõdinud semgalite vastu. Kuna läbi Nurmekunde minnes

⁴⁸ HCL = Henriku Liivimaa kroonika. Heinrici Chronicon Livoniae. Toim. Enn Tarvel. Tallinn: Eesti Raamat, 1982, XV 7.

⁴⁹ Sulev Vahtre, Muinasaja loojang Eestis. Vabadusvõitlus 1208–1227. Tallinn: Olion, 1990, lk. 89.

⁵⁰ HCL XX 5, 6.

⁵¹ Sulev Vahtre, Muinasaja loojang Eestis, lk. 129.

⁵² HCL XXI 6.

⁵³ Sulev Vahtre, Muinasaja loojang Eestis, lk. 134.

⁵⁴ HCL XXIII 5, 6.

⁵⁵ Sulev Vahtre, Muinasaja loojang Eestis, lk. 140.

⁵⁶ HCL XXIII 6.

nähti Järvamaal tulesid ning mitmetest kohtadest suitsu tõusmas, pöörduti Järvamaa poole ning arvatavasti pealelõunaks jõuti saarlaste kogunemiskohaks olnud Kareda küla juurde. Puhkenud lahingus saarlased enamasti tapeti või löödi põgenema. Võtnud saarlastelt ära suure osa röövsaagist (naised ja kariloomad anti järvalastele tagasi), liiguti edasi Harjumaale.⁵⁷ Kareda lahing on vabadusvõitluse aja suurim lahing Järvamaal ning kummalise juhuse tõttu päästsid just ristisõdijad kohalikud elanikud rüüstajate käest.

Harjumaal kohalikke elanikke ristides kohtusid orduvennad taanlastega, kes Alberti ja Theoderichi lubadusele viidates ennast selle maa peremeesteks pidasid.⁵⁸ Peagi kohati taanlastest ristijaid ka mujal – Virumaal ja Järvas. Taani ja Saksa vaheline konkurents Eestimaa pärast oli saanud uue ja selgema vormi – oli alanud omalaadne võiduristimine. Virumaal inimesi ristida tahtnud preestrid Petrus ja Henrik pidid sellest plaanist loobuma, sest taanlaste poolt ristitud virulased ei julgenud Riia preestreid vastu võtta.⁵⁹ Vaimulikud suundusid Järvasse, kus kohtasid Taani preestrit Volterit, kes kinnitas taanlaste õigust Järvamaale.⁶⁰ Tüliküsimus Eestimaa kuuluvuse üle jõudis otsaga välja piiskop Alberti ning Taani kuningani. Kuningas Valdemar kutsus mõõgavennad ja piiskopi enda juurde aru andma Schleswigi lepingu rikkumise pärast. Kohale ilmusid ainult mõõgavennad eesotsas Võnnu provintsiaalmeistri Rudolfiga, kellele kuningas lubas kolmandiku Eestimaast, jättes piiskopid niimoodi täiesti ilma.⁶¹ Piiskopid jagasid Eestimaad aga omamoodi ning oli selge, et vaidlus võib üle kasvada relvastatud konfliktiks. Osalt see nii juhtuski. Taanlased olid selleks ajaks ristinud kogu Harjumaal ning õhutasid harjulasi sõjakäikudele Järva vastu, et ka need taanlaste ristimise vastu võtaksid. Harjulased korraldasid kokku üheksa rüüsteretke Järvamaale ning selle tulemusena võtsidki järvalased taani võimu ja ristimise vastu.⁶² See ei takistanud sakslastest ristijate tegevust. Läti Henrik, võtnud kaasa noore preestri Theoderichi, ristis Nurmekunde maakonnas ja suundus sealt edasi Järvasse, asudes ristima Loppegunde kihelkonna suuremates külates, muuhulgas ka Keitises. Henrik mainib, et samasse külla, mis võiks olla tänapäevane Järva-Jaani, ehitasid taanlased kiriku.⁶³ Saabunud Koigi (Reinevere) külla, said preestrid teada, et kohalikud on juba taanlaste poolt ristitud ja seetõttu ei saa nad saksa preestreid vastu võtta. Selle peale jätkasid Henrik ja Theoderich tööd teistes külates. Tollest ristimiskäigust rääkides kirjeldab Henrik ka üht preester Theoderichi tegu, mis eestlaste maailmapilti tugevasti kõigutada võis.⁶⁴ Nimelt raiunud Theoderich ilmselt Ebavere mäe juures paik-

⁵⁷ HCL XXIII 9.

⁵⁸ HCL XXIII 10.

⁵⁹ HCL XXIV 1.

⁶⁰ HCL XXIV 2.

⁶¹ HCL XXIV 2.

⁶² HCL XXIV 2.

⁶³ HCL XXIII 5.

⁶⁴ Sulev Vahtre, Muinasaja loojang Eestis, lk. 148.

nenud pühas salus maha seal olnud jumalate kujud ja näod. Kohalikud olnud väga imestunud, et puudest selle peale verd ei voolanud, ja hakanud preestreid rohkem uskuma.⁶⁵

Preester Theoderich pöördus varsti pärast seda ristimiskäiku tagasi Järva- ja Virumaale ning asus elama vastristitute juurde. Ta ei jõudnud seal kaua viibida, sest sellest kuulda saanud taanlased röövisid tema ja ta abilise paljaks ning saatsid nad Liivimaale tagasi.⁶⁶

1222. aastal jätkas Taani kuningas Valdemar II võitlust Saaremaal eesmärgiga saar kindlalt enda võimule allutada. Katse aga luhtus ning taanlased olid üsna varsti sunnitud laevadele asuma ja lahkuma. See võit põhjustas vastuhakke teisteski maakondades. Ka virulased ja järvalased saatsid preestrid oma maakondadest välja.⁶⁷ Väga sõjakad olid sakalased, kes tapsid kohaliku foogti, preestreid ja orduvendi ning jagasid nende vara omavahel ära. Pärast seda läks osa sakalasi edasi Leolesse ja Järvamaale. Järvas võtsid nad kinni kohaliku foogti Hebe ning tema kaaslased, kes viidi ilmselt Viljandisse ja tapeti jõhkralt.⁶⁸ Sõlmiti uusi lepinguid venelastega ning Riiaist õnnestus tagasi saada pantvangid.

1223. aastal läks initsiatiiv võitluses jälle kristlaste kätte. Vallutati Viljandi ja liiguti Leole linnuse alla, mis võitluseta alistus. Samasse ajajärku jääb ka venelaste suur sõjakäik Eestisse.⁶⁹ Samal ajal rüüstasid orduvennad Järvamaad, et maksta järvalastele kätte taanlaste julma kohtlemise eest.⁷⁰ Kuna Järva oli endiselt Taani ja Saksa vaidlusalune ala, võib taanlaste huvide kaitsmist vaid ettekäändeks pidada – pigem prooviti suurendada oma mõjuvõimu Järvamaal, kuid ilmselt loodeti ka koostööle taanlastega,⁷¹ mille vajalikkust olid hiljutised sündmused kujukalt näidanud.

Järgmine sõjakäik Eestisse toimus sama aasta lõpul, kui sakslased tungisid Harjusse ja vallutasid pärast rasket piiramist Lohu linnuse. Piiranud veel kolme väiksemat linnust, suunduti Järvamaale, kus uuendati rahu nii järvalaste kui sinna saabunud virulastega ja võeti uuesti pantvange. See asetas järvalased ja virulased raskesse olukorda, sest Taani pidas Viru- ja Järvamaad endiselt oma valdusteks ning karistas neid riialastele alistumise eest omapoolsete sõjakäikudega.⁷²

1224. aasta suvel lõppesid Tartu vallutamiseiga võitlused mandri-Eestis.⁷³ Läänemaa läks Riia piiskopi, Sakala maakond ordu ning Ugandi piiskop Hermannii alluvusse; jaotati ka Kesk-Eesti väikemaakonnad.⁷⁴ Järva- ja Virumaa kuuluvuse küsimuse lahendas alles paavsti legaadi Modena Wilhelmi saabumine Eesti- ja Liivimaale 1225. aastal.⁷⁵ Vaatamata tema pingutus-

⁶⁵ HCL XXIV 5.

⁶⁶ HCL XXIV 6.

⁶⁷ HCL XXVI 5.

⁶⁸ HCL XXVI 5, 6.

⁶⁹ Sulev Vahtre, Muinasaja loojang Eestis, lk. 160.

⁷⁰ HCL XXVII 4.

⁷¹ Sulev Vahtre, Muinasaja loojang Eestis, lk. 161.

⁷² HCL XXVII 6.

⁷³ Sulev Vahtre, Muinasaja loojang Eestis, lk. 162–166; HCL XXVIII 5, 6.

⁷⁴ HCL XXVIII 2.

⁷⁵ HCL XXIX 2.

tele rahu sõlmimiseks puhkes 1225. aasta sügisel konflikt sakslaste ja taanlaste vahel. Wilhelm sundis sakslasi Virumaad paavsti kaitse alla andma ning nõutas taanlastelt kirjaliku tunnistuse Virumaa ja Järvamaa kuulumise kohta paavstile.⁷⁶ Oma 1226. aastal toimunud ringreisil, mille jooksul külastas ta ka Karedat, määras Wilhelm kindlaks valitsemis- ja kohtukorra allutatud aladel ning sõlmis rahu taanlaste, sakslaste ja eestlaste vahel.⁷⁷ Wilhelm lõpetas oma ringreisi Tallinnas ning läbirääkimiste tulemusel taanlastega jäi Harju Taani võimu alla. Paavsti võimkonda kuuluval Lääne-, Viru- ja Järvamaal moodustus omapärane vaheerik Saksa ja Taani valduste vahel, mille asehalduriks sai Wilhelmi kaplan Johannes.⁷⁸ Paraku tekkisid varsti tülid sakslaste ja taanlaste vahel, lisaks hakkasid omavalitsema kohalikud Saksa vasallid, kes olid kutsutud appi taanlaste vastu. Neid vastuolusid ja kohalike elanike vastuhakku ära kasutades sekkusid ka taanlased ja Johannes pidi veel sakslasi abiks kutsuma. Nüüd tulid kohale Riia, Tartu ja Sengallia piiskopid koos orduvendadega, kes surusid eestlaste vastuhaku maha ning sundisid Tallinna piiramisega 1227 taanlased kapituleeruma. Selle tulemusena toimus järjekordne halduskorralduse muutus – Tallinn ja Rävåla maakond koos Harju-, Viru- ja Järvamaaga läksid Mõõgavendade ordu alluvusse.

Ehkki võitlused Eestis olid 1227. aastaga lõppenud, polnud mitmete alade, sealhulgas ka Järvamaa kuuluvuse osas kaugeltki üksmeelt. Tülid mitme osapoole vahel päädisid lõpuks 1238. aastal Saksa ordu ja Taani kuninga vahel sõlmitud Stensby lepinguga, mille järgi läksid Tallinna kindlus ja linn, Järva, Viru ja Harju Taani kuningale. Edasi on võimalik lepingust lugeda, et Taani kuningas loovutas Järva orduvendadele. Ordu sai endale ka kiriklikud õigused Järvamaal ja nii hakkas Järva kiriklikult alluma ilmselt Tartu piiskopile.

Üks oluline tingimus mainitud lepingus oli seegi, et ordu ei tohi ilma Taani kuninga loata püstitada Järvamaale kaitsehitisi. Ometi oli kaitseks Taani vastu mingit tugipunkti vaja ning Liivimaa vanem riimkroonika kirjeldab, kuidas ehitati tugevalt kaitstud linnus “maa ette, mida nimetatakse Järva”.⁷⁹ Tegemist oli soode keskele kõrgemale kohale valgest paekivist püstitatud ehitisega, mis sai nimeks Wittensten (Wizenstein, Weissenstein), eesti keeles Paede ehk Paide. Vastehitatud linnust juhtis komtuur, Järvamaad aga foogt, kes kohaliku linnuse puudumisel resideeris ilmselt mõnes naabruses asuvas linnuses. Kuna foogtil oli rohkem võimu kui komtuuril, tuli ette sedagi, et ametid olid ühendatud ja neid pidas üks isik (1346. aastal läksid Harju- ja Virumaa ordu valdusse ning komtuurist sai foogtile alluv ametnik, kes haldas nii linnust kui linna).⁸⁰ 1291. aastal sai linnuse jalamile tekkinud asula linnaõiguse.⁸¹

⁷⁶ HCL XXIX 6.

⁷⁷ HCL XXIX 7.

⁷⁸ Sulev Vahtre, Muinasaja loojang Eestis, lk. 168–169.

⁷⁹ Liivimaa vanem riimkroonika. Toim. Enn Tarvel. Tallinn: Argo, 2003, 7524.

⁸⁰ Enn Tarvel, Orduaeg (1227–1581). – Järvamaa. Loodus. Aeg. Inimene. 1. Koost. Taavi Pae, Henn Sokk. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2007, lk. 314–333, siin lk. 315.

⁸¹ Tiiu Saarist, Hetki Paide ajaloost. – Paide – Eestimaa süda. Paide: Eesti Kodu-uurimise Selts, 1991, lk. 3–9, siin lk. 3.

Keskaeg

Kristluse ning vanade kommete ja uskumuste segunemise tõttu kujunes Eesti aladel välja omalaadne, Euroopast mõneti erinev usund ja mentaliteet. Kõige paremini peegelduvad sellised muutused matmiskombestikus. Kuna kristlaste olukord oli vastvallutatud aladel endiselt võrdlemisi ebakindel, andis paavst kohalikega parema läbisaamise tagamiseks 1214/1215 vastristitutele loa valida matmine oma soovi järgi.⁸² Seetõttu maetigi enamik surnutest külade lähedal teede ääres paiknevatesse külakalmistutesse ja mitte kirikaedadesse, nagu oli kombeks mujal kristlikus Euroopas. Külakalmete läbimõõt võib olla väga erinev, ulatudes Lõuna-Eestis kuni 100 meetrini. Seda arvu võrdluse aluseks võttes kuuluvad Järvamaa külakalmistud pigem väiksemate hulka.

Sarnaselt hiie- ja ohvrikohtadele on ka külakalmistute leidmisel oluliseks allikaks rahvapärinus, mis mäletab kalmistuid matusekohtadena ning seostab neid tihti Liivi sõja või Põhjasõja sündmustega. Külakalmistule võivad viidata ka omaaegsed teated kruusakaevamise käigus leitud luudest ja esemetest. Praegustel andmetel on külakalmistuid kõige rohkem Ambla kihelkonnas, teistes Järva kihelkondades jääb nende arv kümne piiresse või alla selle.⁸³ Mitu teadet esemete ja luude leidmisest on Paide ja Anna kihelkonnast ja needki võivad viidata omaaegsetele külakalmistutele.

Nagu teistest Järva muististest, on ka siinsetest külakalmistutest üsna vähe arheoloogilisi andmeid ning seetõttu ei saa teha järeldusi nende kasutamise järjepidevuse kohta. Naaberlade põhjal tundub usutav, et Järvamaa külakalmistutesse maeti inimesi ka uusajal, kuid probleemiks on kalmistute arv. Nimelt on Rootsi ajast teadaolevaid külasid Järvamaal märgatavalt rohkem kui teadaolevaid külakalmistuid. Loomulikult on enam kui tõenäoline, et kõiki külakalmistuid pole praegu veel leitud, kuid on võimalik, et sarnaselt Lõuna-Eestiga oli üks kalmistu mitme küla matusepaik.⁸⁴ On ilmne, et mõned külad on hilisema tekkega ning nende elanikud matsid oma surnud emakülade juures olevatesse kalmistutesse. Siiski oleks liiga julge järeldada, et kõik külad, mille juures külakalmistut teada ei ole, kuuluvad nn. tütarkülade hulka. Pigem johtub selline pilt praegusest uurimis seisust, samuti säilinud pärimuse nappusest, mis ei võimalda külakalmistuid kindlaks teha.

Vastvallutatud aladel hakkasid uued peremehed rajama mõisaid. Vanim teadaolev mõis Järvamaal on Albu, mida mainitakse 1282, teised on teada märksa hilisemast ajast.⁸⁵ 13. sa-

⁸² Heiki Valk, *Rural cemeteries of Southern Estonia 1225–1800 AD*. CCC Papers 3. Visby, Tartu, 2001, lk. 95.

⁸³ Priit Lätti, *Järvamaa muistised ja asustuspilt rauaaja teisel poolel ning kesk- ja varauusajal*. Baka-laureusetöö. Tartu: Tartu Ülikool, 2004. Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia õppetoolis.

⁸⁴ Heiki Valk, *Rural cemeteries of Southern Estonia 1225–1800 AD*, lk. 29.

⁸⁵ Vt. Alo Särg, *Järvamaa mõisad ja mõisnikud*. [Tallinn:] Argo, 2005; *Järvamaa mõisad*. Mis kusagil oli ja mis sellest järel on. Kihelkonniti 2005. aasta maakonna piirides. Koost. Rainer Alas. Paide: Kuma kirjastus, 2009; Eesti mõisaportaali, www.mois.ee. 5. XII 2011.

jandi mõisa puhul oli tegemist mitte niivõrd mõisniku eluaseme, kuivõrd just maksude kogumise kohaga. Kuna andameid koguti peamiselt viljas, on üsna loogiline, et mitme mõisa puhul mainitakse esimesena just veskit.⁸⁶

Et Järvamaa oli ordu piiriala, oli seal läänistatud maid ja aadlimõisu üsna vähe, enamasti oli tegemist ordu ametimõisatega.⁸⁷ Maa oli jaotatud vakusteks ning makse nõuti talupoegadelt nende järgi. Selline praktika erines teistest piirkondadest, kus talupoegi maksustati adramaade alusel.⁸⁸

Teine märk uuest võimust oli kirikute rajamine. Läti Henrik mainib kirikut Keitise külas, tänapäevases Järva-Jaanis,⁸⁹ arvatavasti ehitati kirikuid veelgi. Kuidas ja millal Järva kirikukihelkonnad välja kujunesid, pole päris täpselt teada. On arvatud, et muinasaja lõpul jagunes Järvamaa kolmeks kihelkonnaks, millest nimeliselt on teada vaid hilisemate Järva-Jaani ja Ambla kihelkondade aladel asunud Loppekunde.⁹⁰ See ei välista siiski teiste preestrite või kihelkonnakirikute olemasolu, seda enam, et teistegi Järva kihelkonnakirikute rajamisajaks on pakutud 13.–14. sajandit.⁹¹ Kindlasti pidi olema kirik või kabel ka ordu tugipunktis Paides. Anna kirik seevastu on ehitatud märksa hiljem.⁹²

Jüriöö ülestõus

1343. aasta 23. aprillil puhkes Harjumaal Jüriöö ülestõus, mis hiljem haaras Läänemaa ja võib-olla ka Virumaa. Ehkki ülestõus Järvasse ei laienenud, oli Paide ordu kõige põhjapoolsem tugipunkt ning ilmselt just Paide foogt sai puhkenud ülestõusust esimesena teada, kui põgenikud Harjust Paidesse jõudsid.⁹³ Foogt saatis kohe teate ordumeistrile ning asus ka ise lähiümbrusest vägesid koondama.⁹⁴ Ordumeister Burchard von Dreileben saatis ülestõusust kuuldes saadiku ülestõusnute juurde ning palus nende esindajaid Paidesse läbirääkimistele. Ise jõudis ordumeister väikese saatjaskonnaga Paidesse 4. mail ning jäi järele ootama suuremaid abivägesid.⁹⁵ Läbirääkimisi oodates korraldati rünnak Ravila külla toidumooni hankima tulnud eestlaste vastu. Kursi komtuuri Johan de Witte, Paide talliülema ning teiste

⁸⁶ Juhan Maiste, Eestimaa mõisad. Manorial architecture in Estonia. Gutsarchitektur in Estland. Tallinn: Kunst, 1996, lk. 83.

⁸⁷ Enn Tarvel, Orduaeg (1227–1581), lk. 323.

⁸⁸ Enn Tarvel, Orduaeg (1227–1581), lk. 324.

⁸⁹ HCL XXIV 5.

⁹⁰ Evald Tõnisson, Järvamaa muinasaegne põllumajandus, lk. 15.

⁹¹ Tiiu Saarist, Evald Tõnisson, Paide rajooni ajaloo- ja kultuurimälestised. Tallinn: Eesti Raamat, 1986, lk. 36–48.

⁹² Järvamaa mõisad. Mis kusagil oli ..., lk. 149.

⁹³ Vt. Balthasar Russow, Liivimaa kroonika. Tallinn: Hotger, 1993, lk. 49.

⁹⁴ Sulev Vahtre, Jüriöö. Tallinn: Eesti Raamat, 1980, lk 63.

⁹⁵ Sulev Vahtre, Jüriöö, lk 65.

Järva teenrite rünnaku tulemusel olevat tapetud 300 eestlast ning löödud ülejäänud põgenema.⁹⁶

Koos ordumeistriga oli Paidesse saabunud teisigi ordu kõrgeid juhte, teiste hulgas Viljandi komtuur Goswin von Herike, Riia komtuur Dirck von Rambouw ja Liivimaa ordumarsal. Läbirääkimised kohale saabunud nelja ülestõusnute kuninga ja orduisandate vahel aga luhtusid ning kõik neli kuningat ja neid saatnud kolm sõjasulast tapeti.⁹⁷

Pärast läbirääkimisi asus orduvägi teele Tallinna poole. Tõsisem lahing eestlastega toimus Kanavere rabas, mis lõppes ülestõusnute purustamisega. Kroonik kirjeldab, et Järva foogt kutsunud pärast lahingut eestlasi rabast välja tulema ning väljatulnutele antud luba Paidesse elama asuda.⁹⁸

Edasised võitlused nihkusid Järvamaast kaugemale ning otseses sõjategevuses Järvamaa ega Paide kuni ülestõusu lõpuni enam ei osalenud.

Liivi sõda ja Rootsi aeg

22. jaanuaril 1558 algas Liivi sõda. Üks esimesi, kellel tuli sissetungijatele vastu minna, oli Järva foogt.⁹⁹ Ehkki kokkupõrkeid venelastega oli varemgi, puhkes tõsine paanika Paides alles suvel, kui teekonnal Tallinna peatusid Paides põgenikud Vene vägede poolt 18. juulil vallutatud Tartust. Järva foogt põgenes Pärnusse, linnuse rüüstasid enne lahkumist palgasõdurid, linnakodanikud põgenesid laiali.¹⁰⁰ Ehkki foogt tuli mõni päev hiljem tagasi, oli kaitset raske organiseerida, sest linna rahvas oli valdavalt põgenenud. 9. augustil jõudsid venelased linna alla ja nõudsid alistumist. Järgmisel päeval põletati maha Paide alevik ning Mäo ja Mündi mõisad.¹⁰¹ 1558. aasta lõpul korraldas ordumeister eduka sõjaretke Põltsamaa kanti, millest võttis osa ka umbes 200 Paide meest. Järgmise aasta algul vastasid aga venelased omapoolse retkega, mille käigus rüüstati tõsiselt Peetri ümbrus. 1560. aasta suve algul põletasid vene väed maha vahepeal taastatud Paide aleviku ning Mäo, Mündi ja Purdi mõisa. Teine vene sõjasalk rüüstas Türi-Alliku ümbrust. Suve jooksul toimus väiksemaid kokkupõrkeid Paide ümbruses veelgi. Septembris ja oktoobris toimus linna tõsisem piiramine venelaste poolt, kuid vaatamata linnusele tekitatud suurtele kahjustustele pidid vene väed pärast kuuenädalast piiramist lahkuma.¹⁰²

⁹⁶ Sulev Vahtre, Jüriöö, lk 67.

⁹⁷ Sulev Vahtre, Jüriöö, lk 70.

⁹⁸ Sulev Vahtre, Jüriöö, lk 71.

⁹⁹ Johannes Renner, Liivimaa ajalugu 1556–1561. Tallinn: Olion, 1995, lk. 29.

¹⁰⁰ Balthasar Russow, Liivimaa kroonika, lk. 117; Johannes Renner, Liivimaa ajalugu 1556–1561, lk. 51–52.

¹⁰¹ Johannes Renner, Liivimaa ajalugu 1556–1561, lk. 57–58.

¹⁰² Balthasar Russow, Liivimaa kroonika, lk. 129.

1561. aasta 4. juunil andis Järva aadelkond koos Harju-Viru rüütelkonnaga truudusevande Rootsi kuningale.¹⁰³ Ordumeister Kettler oli aga poolameelne ning seega oli Järvamaa järjekordselt kahe võimu vahelise vaidluse alaks. Tekkinud olukorras soovitas Rootsi kuningas oma väejuhile Claus Christernssonile võtta Paide jõuga enda kätte, samuti hõivata nii palju mõisu ja tühje talusid kui võimalik. 1562. aastal alistus Paide pärast pikka piiramist rootslastele.¹⁰⁴

Tõsisem sõjategevus Paides algas jälle 1570. aastate algul. Oktoobrist 1570 kuni märtsini 1571 piirasid venelased Paidet.¹⁰⁵ Linnust neil vallutada ei õnnestunud, kuid järgmise aasta lõpul saabusid Järvamaale väga suured vene väed eesotsas Moskva suurvürsti Ivan Vassiljevitsiga. Suur osa linna garnisonist oli parajasti Kose-Uuemõisas, et vastu võtta Tallinnast saadetud suurtükke. Paidet kaitses ainult 50 sõdurit ja umbes 500 linnusesse varjunud talupoega. Pärast viiepäevast piiramist linn langes.¹⁰⁶

1574. aastal rüüstasid Järvamaad rootslased – oli see nüüd ju vaenlase territoorium.¹⁰⁷ Paide vallutati tagasi alles 1581. aasta novembris Rootsi suure vastupealetungi käigus.¹⁰⁸

Liivi sõja ajast pärineb Järvamaa usutavasti üks tuntumaid muistiseid – Viraksaare soottee. Tegemist on palkteega, mis avastati 1985. aastal freesturbaväljade vahelise kuivenduskraavi kaevamise käigus. Tee jäänused – üksteise kõrval paiknevad palgid – asusid 30–70 cm sügavuse turbakihi all ja on tänu sellele väga hästi säilinud. Tee ehitamiseks on kasutatud ligikaudu 3 meetri pikkusi palke, mis asetati üksteise kõrvale teetrassiga risti. Materjaliks on kasutatud soomändi ning vähesel määral ka kaske. Tee on lihtsa konstruktsiooniga, koosnedeski ainult üksteise kõrvale laotud palkidest. Palke omavahel siduvad laagid puuduvad. Näib, et teed on hiljem parandatud – mõningad palgid võivad pärineda lahtivõetud puithoonetest. Palkide dendrokronoloogiline uurimine (puidu vanuse määramine aastarõngaste järgi) näitab, et tee on usutavasti ehitatud 16. sajandi teisel poolel (täpsemalt 1567 ja 1592), niisiis Liivi sõja ajal. See on andnud põhjust oletuseks, et Viraksaare soottee puhul võib olla tegemist põgenemisteedga mõnele vaenlase eest varjatud soosaarele.¹⁰⁹ Praegu on tee umbes 10 meetri pikkuse lõiguna maapinnal vaadeldav.

Järvamaalt on teada veel üks arvatav soottee-leid. Paide ja Mäo vahel Sillaotsal avastati 1960. aastatel, samuti turbatootmise tõttu, umbes 2 meetri pikkustest palkidest tehtud tee. Paraku pole sellest rohkem midagi teada, sest tee hävis turbalõikamise käigus.¹¹⁰

¹⁰³ Mati Laur, Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999, lk. 35.

¹⁰⁴ Mati Laur, Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800, lk. 38.

¹⁰⁵ Balthasar Russow, Liivimaa kroonika, lk. 203.

¹⁰⁶ Balthasar Russow, Liivimaa kroonika, lk. 214.

¹⁰⁷ Balthasar Russow, Liivimaa kroonika, lk. 224.

¹⁰⁸ Balthasar Russow, Liivimaa kroonika, lk. 334–335.

¹⁰⁹ Ain Lavi, Aarend-Mihkel Rõuk, Paide ümbruse vanad sooteed. – Paide – Eestimaa süda. Paide: Eesti Kodu-uurimise Selts, 1991, lk. 44–53, siin lk. 45.

¹¹⁰ Ain Lavi, Aarend-Mihkel Rõuk, Paide ümbruse vanad sooteed, lk. 50.

Kui paljud neist rahvapärimusest teada olevatest teedest ka reaalsete pakkteedena eksisteerisid, on pea võimatu öelda. Mitmel juhul võis tegemist olla ainult soosaartele viivate radadega, mida palkidega ei kindlustatud. Samuti on võimalik, et mitmed sooteed on hävinud turbatootmise käigus, või pole neid lihtsalt veel leitud.

Liivi sõda tõi lisaks suurtele purustustele kaasa ka võimuvahetuse – eesti aladel algas Rootsi aeg. 1584. aastal loodi kõikide Rootsi võimu alla jäänud Vana-Liivimaa alade ühendamisega Eestimaa hertsogkond. Kuna Põhja-Eesti polnud Rootsi riigi osa, vaid omas üsna suurt autonoomiat, kujunes sinne halduskorraldus mõnevõrra keerulisemaks. Võim jagunes kaheks – lisaks riiklikule haldusele toimis ka aadliomavalitsus. Hertsogkond jagunes neljaks kreisiks, millest üks oli Järvamaa. Maa oli jagatud linnuseläänideks (nt. Paide), mis jagunesid omakorda mõisäläänideks. Mõisälääni keskuseks oli riigimõis, mida juhtis foogt, kelle ülesandeks oli maksude kogumine ja talupoegade hulgas korra pidamine. Aadliomavalitsust esindas Eestimaa rüütelkond, mille kõrgeim organ oli maapäev. Igapäevaselt juhtis rüütelkonda 12-liikmeline maanõunike kolleegium. Maanõunikud valisid ametisse adrakohunik, kes vähemalt talupoegade jaoks oli kõige kardetum riigivõimu esindaja.¹¹³

Nagu mainitud eespool, saame alates Rootsi ajast rääkida Paide ja Anna kihelkondadest kui iseseisvatest haldusüksustest, sest mõlemad asutati 17. sajandi algul. Paide kihelkond moodustati 1636., Anna kihelkond 1648. aastal.

¹¹² Sooteedest vt. lisaks <http://muuseum.mnt.ee/sootee/>; <http://weissenstein.blogspot.com/2009/01/salajane-sootee.html>. 13. XII 2011.

¹¹³ Eesti ajalugu III. Rootsi ja Poola aeg. Kirjutanud E. Tender, E. Blumfeldt, O. Liiv, A. Soom, F. Linnus, J. Kõpp, A. Saareste, G. Suits, F. Puksoo, R. Põldmäe, A. Tuulse. Peatoim. H. Kruus, tegevtoim. O. Liiv. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1940, lk. 109–115.

¹¹⁴ Helmut Piirimäe, *Rootsi aeg (1581–1710)*. – Järvamaa. Loodus. Aeg. Inimene. 1. Koost. Taavi Pae, Henn Sokk. Tallinn, 2007, lk. 334–347, siin lk. 337–344.

17. sajandil muutus oluliselt ka Järvamaa mõisapilt. Pärast Liivi sõda tühjaks jäänud alad mõisastati ning söötis põllud hariti üles. Mitmed Järvamaa mõisad, näiteks Prääma, saavadki alguse just 17. sajandil.¹¹⁵ Taastati ja arendati edasi ka juba olemasolevaid mõisu, mida 16.–17. sajandist on Anna ja Paide kihelkonnas teada mitmeid. Mäo, Mündi ja Purdi mõisaid ongi mainitud esimest korda 16. sajandil seoses Liivi sõjaga, kuid usutavasti on need märksa vanemad.

Uute mõisate rajamine tähendas töökoormuse suurenemist eelkõige talupoegade jaoks – olid ju nemad uute hoonete ehitamisel ja vanade taastamisel ning põldude harimisel peamine tööjõud. Rootsi ajal muutus ka maksusüsteem. 1600. aastal toimunud reform asendas keskaegse viljakümnise viljamaksuga ning kaotas vakukoormised. Maksumäärad jäid orduaja omadega enam-vähem võrdsedeks, kuid kindlaksmääratud maks tähendas maksukohustust ka ikalduste ja näljahädade korral. Orduajal poleks sellistel juhtudel kümnist nõutud.¹¹⁶

Üsnagi suureks probleemiks kujunes pärisorjus. Et tagada mõisates tööjõu olemasolu, oli Eestis säilitatud sunnismaisus ning 1632. aasta maakorraldus keelas teenistusse võtta isikuid, kes olid oma härra juurest lahkunud. Ka pidid kõik maata põllumehed minema sulaseks või asumaa elama mõnda tühja tallu. Täiendavalt reguleeriti talupoegade liikumisvabadust 1668. aastal Liivimaal kehtima hakanud maapolitseikorraldusega, mis Eestimaal, sh. ka Järvas, hakkas kehtima 1673, kui Eestimaa sai iseseisvaks kindralkubermanguks. Sisuliselt tähendas maapolitseikorraldus pärisorjuse taaskehtestamist.¹¹⁷

Nii mõisnike kui talupoegade jaoks muutus olukord aastal 1680, kui Rootsi Riigipäev võttis vastu otsuse suure reduktsiooni kohta.¹¹⁸ Reduktsioon ehk riigi poolt aadlile jagatud mõisate tagasivõtmise puudutas tänu paljudele Rootsi ajal rajatud mõisatele Järvat tugevasti – redutseeriti üle 80% mõisatest.¹¹⁹ Mõisnikud võisid võõrandatud mõisatesse edasi jääda rentnikena, kusjuures riigile makstav rent koosnes pooles ulatuses rahast ning pooles ulatuses viljast.¹²⁰

Redutseeritud mõisate alla kuuluvad talupojad vabastati küll pärisorjusest, kuid mitte koormistest. Oma renti riigile püüdsid endistest mõisnikest rentnikud välja pressida eelkõige talupoegade käest ning seetõttu on tollest perioodist hulgaliselt teateid koormiste suurendamise, talumaade äravõtmise ning uute maksude sisseseadmise kohta. Rentnike omavoli vältimiseks võeti kasutusele vakuraamatud, kus fikseeriti talupoegade koormised ja muud kohustused nii mõisa kui kiriku ees. Talupojad said ka õiguse riigivõimudele mõisa peale kaevata, kuid enamasti oli neist kaebustest üsna vähe abi.¹²¹

¹¹⁵ Vt. Järvamaa mõisad. Mis kusagil oli

¹¹⁶ Eesti ajalugu III, lk. 135.

¹¹⁷ Eesti ajalugu III, lk. 172–173.

¹¹⁸ Mati Laur, Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800, lk. 69.

¹¹⁹ Helmut Piirimäe, Rootsi aeg (1581–1710), lk. 342.

¹²⁰ Eesti ajalugu III, lk. 208.

¹²¹ Eesti ajalugu III, lk. 219–224.

Rootsi aja oluliseks märksõnaks oli kirjaoskuse levik. Ladinakeelset õpetust andev linna-kool oli Paides avatud juba 1528. aastal.¹²² Ainsaks emakeelseks õppeaineaks oli usuõpetus, kus nõuti katekismuse lugemise oskust ning kirikulaulude tundmist.¹²³

Talurahva laste harimine seisis kõstrite õlul. 1630. aastal tehtud otsuse järgi pidi kõster tegutsema iga kiriku juures. Paraku aga kõstreid nappis, ka polnud kaugeltki kõigil neil laste õpetamiseks vajalikku haridust.¹²⁴ Leevendust ei toonud ka 1655. aasta otsus kooliõpetajate palkamiseks igasse kihelkonda, sest õpetajaid oli lihtsalt liiga vähe. Olukord hakkas parinema alles pärast seda, kui hakkas tööle Bengt Gottfried Forseliuse rajatud seminar, kus valmistati ette kõstreid ja kooliõpetajaid.¹²⁵ 1689. aastal andis Rootsi kuningas korralduse Eestimaale igasse kihelkonda kool rajada (sarnane korraldus kehtis juba varem Liivimaa kohta) ning 1687.–1688. aasta seisuga tegutses Järvamaal kolm talurahvakooli – Türi, Järva-Jaani ja Järva-Madise.¹²⁶

Rootsi aja lõpus tabas Eestimaad ning muidugi ka Järvat üks tolle perioodi suuremaid kataastroofe – 1695–1697 kestnud suur näljahäda. Juba 1694. aasta viljasaak oli kehv ning järgmistel aastatel ikaldus vili täiesti, ka polnud pidevate sadude tõttu võimalik suviti heina teha. Olukorra muutsid veel hullemaks väga külmad ning pikad talved ning 1696. aastal maad laastanud loomataud. Nälga surnute arvuks kogu Eestis hinnatakse umbes 75 000 inimest.¹²⁷ Kindlasti tabas nälg raskelt ka Järvamaad, sest siin puudus võimalus leevendada toidupuudust kalapüügi, nagu seda tehti rannikualadel.

Põhjasõda ja Vene aeg

1700–1721 toimunud Põhjasõjaga algas Eestis Vene aeg. Nagu Liivi sõjaski, sai Järvamaa ka Põhjasõjas kannatada rüüsteretkede tõttu. 1703. ja 1707. aastal põletati maha Paide ning rüüstati ümberkaudseid kihelkondi. 1710. aastaks oli Kesk-Eesti läinud täielikult Vene võimu alla.¹²⁸

Sõda lõppes 1721. aastal Uusikaupunki rahuga, millega Rootsi loovutas Venemaale Eesti- ja Liivimaa, Saaremaa, Ingerimaa ja osa Karjalat. Järvamaa sai üheks Eestimaa kubermangu

¹²² Eesti kooli ajalugu. Neljas köites. Kaugemast minevikust tänapäevani. 1. köide. 13. sajandist 1860. aastateni. Peatoim. F. Eisen, tegevtoim. E. Laul. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Valgus, 1989, lk. 81.

¹²³ Janne Vink, Jüri Püvi, Pilik haridusellu. – Paide – Eestimaa süda. Paide: Eesti Kodu-uurimise Selts, 1991, lk. 75–82, siin lk. 75.

¹²⁴ Eesti kooli ajalugu. 1. köide, lk. 133.

¹²⁵ Eesti kooli ajalugu. 1. köide, lk. 156–157.

¹²⁶ Eesti kooli ajalugu. 1. köide, lk. 167–170.

¹²⁷ Mati Laur, Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800, lk. 95.

¹²⁸ Eesti ajalugu IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Kirjutanud Mati Laur, Tõnu Tannberg, Helmut Piirimäe. Peatoim. Sulev Vahre, tegevtoim. Mati Laur. Õpetatud Eesti Selts. Tartu: Ilmamaa, 2003, lk. 35–39.

neljast maakonnast. Maakonnad omakorda jagunesid kihelkondadeks, mis kujutasid endast nii kiriklikke kui halduslikke üksusi. Järvamaal asusid Ambla, Järva-Jaani, Järva-Peetri, Järva-Madise, Koeru, Anna, Paide ja Türi kihelkond.¹²⁹

Pärast sõda ja katku oli Järvamaa põhjalikult laastatud – mõisad ja talud põletatud, elanikud kas tapetud, põgenenud või tõbedesse surnud. Kui suur Järvamaa rahvaarv täpselt oli, pole võimalik enam öelda. 1712. aasta revisjoni andmetel oli kogu Järvamaal vaid 3894 talupoega, kuid on arvatud, et see arv on ebatäpne ning talupoegi oli rohkem.¹³⁰

Sõjajärgsetel aastatel hakkas rahvaarv kiiresti kasvama ning 1732. aastal oli Järvas juba 14 492 pärustalupoega.¹³¹ Rahvaarvu kasv jätkus ka 18. sajandi teisel poolel, ehkki mitmel korral tuli ette ikaldusi ning nakkushaiguste puhanguid. Rahvaarvu kasvule vaatamata oli Järvamaa elanike arv teistest maakondadest väiksem. Valdav enamus inimesi elas Ambla ja Peetri kihelkonnas, Anna ja Paide kihelkond olid kõige väiksema rahvaarvuga ning seal elas teadaolevalt vaid 1564 talupoega.¹³²

Ainukeseks linnaks Järvamaal oli endiselt Paide. 18. sajandi Paide kohta annab hea kirjelduse August Wilhelm Hupel. Ta mainib, et veel 18. sajandi lõpus oli Paides vaid üks kivihoone – pastoraat. Teised hooned olid õlgkatusega puumajad.¹³³

Paide oli 18. sajandil Eesti väiksemaid linnu, kus elas vaid natuke üle 400 inimese. Alles kreisilinnaks saamisega 1783 algas Paide kiirem areng. 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul püstitati kohtuhoone, koolimaja, uus pastoraat ning magasiait, lõpule viidi ka uue kivist kiriku ehitamine.¹³⁴

18. sajandil tekitas probleeme Paide õiguslik seisund. Nimelt oli Paide loss koos aleviku ja Mäo mõisaga doneeritud 1636. aastal Lennart Torstenssonile. See muutis linna sisuliselt mõisa omandiks. Paidelased väitsid, et doneeritud on vaid väike mõnemajaline alevik lossi

¹²⁹ Ülle Tarkiainen, Vene aeg (1710–1917). – Järvamaa. Loodus. Aeg. Inimene. 1. Koost. Taavi Pae, Henn Sokk. Tallinn, 2007, lk. 348–387, siin lk. 348.

¹³⁰ Herbert Ligi, Talurahva arvu dünaamikast Eestimaal XVIII sajandil (adramaarevisjonide andmeil). – Studia historica in honorem Hans Kruus. Toim. J. Kahk, A. Vassar. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 1971, lk. 223–256, siin lk. 231. Põhjasõja ajal Eestit ning sh. ka Järvamaad raskelt tabanud katkulainest ja selle mõjust rahvaarvule vt. ka Tiiu Oja, Katk Põhjasõja ajal Eestis. – Artiklite kogumik Eesti Ajalooarhiivi 75. aastapäevaks. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 1 (8). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1996, lk. 217–253, siin lk. 234–235.

¹³¹ Herbert Ligi, Talurahva arvu dünaamikast ..., lk. 232.

¹³² Herbert Ligi, Talurahva arvu dünaamikast ..., lk. 232; mõnevõrra teistsuguseid andmeid vt. ka Sulev Vahtre, Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil (1782–1858). Ajaloolis-demograafiline uurimus. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Eesti Raamat, 1973, lk. 108–110.

¹³³ August Wilhelm Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Gesammelt und herausgegeben durch August Wilhelm Hupel. Dritter und letzter Band. Nebst vollständigen Register über alle drey Bände. Riga, 1782 zu finden bey Johann Friedrich Hartknoch, lk. 369–376.

¹³⁴ Helju Sirel, Paide linnaehituslik kujunemine ja arhitektuur. – Paide – Eestimaa süda. Paide: Eesti Kodu-uurimise Selts, 1991, lk. 54–63, siin lk. 57.

maal, mitte suurem, nn. saksa alev. Vaatamata katsetele olukorda lahendada, jäi Paide endiselt Mäo mõisa ja selle omanike Stackelbergide hallata.¹³⁵ Olukord muutus alles Paide kreisilinnaks saamisega ning linnaõigused taastati lõplikult 1789. aastal.¹³⁶

Pärast Põhjasõja lõppu alanud restitutsiooni tulemusena oli 1726. aastaks endistele omanikele tagasi antud 39 mõisa.¹³⁷ 18. sajandi jooksul kasvas mõisate arv üsnagi kiiresti nii vanade mõisate tükeldamise kui uute karjamõisate rajamise tõttu. Eraldi mõisaliigi moodustasid kirikumõisad, mille maavaldused olid üsna väiksed ja mille haldusse tavaliselt ühtki küla ei kuulunud. Vajalikud tööd said enamasti tehtud teiste mõisate talupoegade abiga.¹³⁸

Mõisate suurenemise ja koormiste kasvamise tõttu sagesid konfliktid mõisa ja talupoegade vahel. Enamasti üritati probleeme lahendada legaalselt, kaebustega võimudele, kuid on teateid ka vägivaldsetest vastuhakkudest.¹³⁹

Lisaks põlluharimisele, mis viljakate muldadega Järvamaal on kaua peamiseks elatusalaks olnud, hakati mõisates põletama viina, valmistama klaasi, telliseid, põletama lupja jne. Heaks näiteks on Mäo mõis, kus täiendava sissetuleku allikateks olid kõrtsid, veskid ja lubja-põletamine.¹⁴⁰

Suurenenud sissetulekud võimaldasid mõisnikel ehitada senisest uhkemaid häärbereid. Seni olid mõisahooned olnud ühekorruselised õlgkatusega palkhooned, nüüd ehitati mõisahooned kivist ning kompleks kujundati ühtse uhke ansamblina.¹⁴¹

18. sajandil asus Paide kihelkonnas 7 mõisat ja karjamõisat – Paide kirikumõis, Mäo, Mündi ja Prääma rüütlimõisad.¹⁴² Mäo mõisa juurde kuulusid Lasputre ja Luua karjamõisad, Prääma mõisale allus Viraksaare karjamõis.¹⁴³ Anna kihelkonnas asus 9 mõisat: Anna kirikumõis, Eivere ja Purdi rüütlimõisad koos kõrvalmõisatega (Puiatu, Pikaküla, Ojataguse), Korba poolmõis ning 3 karjamõisa.¹⁴⁴ Eivere rüütlimõisale allus Leedu karjamõis, Purdi mõisale allusid Naudja ja Tánjala karjamõisad.¹⁴⁵

Mõisate arvu kasv ja mõisamaade laienemine jätkus 19. sajandil. Võeti kasutusele uudismaid ning rajati valduse paremaks haldamiseks karjamõisaid. Üks moodus mõisa territoori-

¹³⁵ Ülle Tarkiainen, Vene aeg (1710–1917), lk. 357.

¹³⁶ Helju Sirel, Paide linnaehituslik kujunemine ja arhitektuur, lk. 57.

¹³⁷ Tiit Rosenberg, Eesti mõisate ajalooline ülevaade. – Eesti mõisad. Toim. Tiiu Oja. Eesti Ajalooarhiiv. Tallinn: Olion, 1994, lk. 7–55, siin lk. 13.

¹³⁸ Tiit Rosenberg, Eesti mõisate ajalooline ülevaade, lk. 21.

¹³⁹ Ülle Tarkiainen, Vene aeg (1710–1917), lk. 355.

¹⁴⁰ Ülle Tarkiainen, Vene aeg (1710–1917), lk. 355.

¹⁴¹ Juhan Maiste, Eestimaa mõisad, lk. 63; Tiit Rosenberg, Eesti mõisate ajalooline ülevaade, lk. 29.

¹⁴² Vt. Järvamaa mõisad. Mis kusagil oli ..., lk. 147–173; vt. ka Eesti mõisaportaali, www.mois.ee. 5. XII 2011.

¹⁴³ Alo Särg, Järvamaa mõisad ja mõisnikud, lk. 88, 111.

¹⁴⁴ Vt. Järvamaa mõisad. Mis kusagil oli ..., lk. 147–173; Eesti mõisaportaali, www.mois.ee. 5. XII 2011.

¹⁴⁵ Alo Särg, Järvamaa mõisad ja mõisnikud, lk. 19, 113.

riumi suurendamiseks oli talude mõisastamine. Sel viisil hävitatud küladest ja taludest asustati inimesed mujale ning nii tekkis uusi külasid. Lisaks mõisa laiendamisele püüdsid mitmed mõisnikud rakendada Inglismaalt ja Saksamaalt õpitud põllumajanduslikke uuendusi. Nende hulgas olid peamisteks kartuli-, lina- ja ristikheinakasvatuse levik. Edendati ka loomakasvatust ning hakati pidama meriinolambaid.¹⁴⁶

Ehkki esines perioode, kus rahva suremus oli ikalduste ja nakkushaiguste tõttu suur, kasvatas Järvamaa rahvastik 19. sajandi jooksul järjepidevalt.¹⁴⁷ Uueks rahvastiku arvu mõjutajaks oli üldine nekrutiandmise kohustus, mis laienes alates 1797. aastast ka Balti kubermangudele.¹⁴⁸

1804. aastal vastu võetud talurahvaseadusega määrati kindlaks talupoegade koormised, keelati talupoegi oma kohalt välja tõsta ning loodi vallakohtud.¹⁴⁹ Eestimaa kohta käiv seadus jättis erinevalt Liivimaa omast reguleerimata rehepeksukorralduse, mis viis talumehed järelduseni, et öine rehepeks on keisri poolt keelatud. Tänu sellele leidsid 1805. aastal mitmes mõisas aset vastuhakud, mis päädisid karistussalga saabumisega.¹⁵⁰

1816. aastal vabastati talupojad Eestimaal pärisorjusest. Agraarreformiga moodustati mõisnike eestkoste all olevad vallad ehk talurahva kogukonnad, mis suurendas talupoegade enda otsustusõigust. Muutus ka talupoegade maksustamine – senise talu suurust arvestava süsteemi asemel võeti kasutusele nn. vabad rendilepingud – ja selle tulemusena koormised pigem kasvasid.¹⁵¹ 1783. aastal oli kehtestatud pearaha maksmise kohustus. Pearaha tasus tavaliselt mõisnik, kes selle arvel suurendas talude teokohustust.¹⁵²

Pärisorjuse kaotamisega kaasnes ka priinimede andmine seni lisanimesid kandnud talupoegadele. Usutavasti oli lisanime puhul tegemist perenimega, mis ei pruukinud kattuda talunimega. Perekonnanimede panek Järvamaal oli üsnagi pikk protsess ning nimede valik väga suur. Valdavalt pandi talupoegadele võõrapäraseid *mann-*, *berg-* ja *sohn-lõpulis* nimesid, kuid esines ka tavalisi ja teisteski Eestimaa paikades kasutusel olnud nimesid.¹⁵³

1856. aastal kehtestati Eestimaa kubermangu uus talurahvaseadus, millega talumaa eraldati mõisamaast. Talupoeg pidi maa kas välja ostma või seda mõisalt rentima. Uut seadust oli oodatud kaua, sest talupojad lootsid, et see toob kaasa ka koormiste vähenemise ning abiteo kaotamise. Kui 1858. aastal selgus, et täita tuleb siiski kõiki koormisi, puhkesid

¹⁴⁶ Tiit Rosenberg, Eesti mõisate ajalooline ülevaade, lk. 32.

¹⁴⁷ Ülle Tarkiainen, Vene aeg (1710–1917), lk. 358.

¹⁴⁸ Eesti talurahva ajalugu. I köide. Peatoim. J. Kahk. Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Tallinn: Olion, [1992], lk. 309.

¹⁴⁹ Eesti talurahva ajalugu. I köide, lk. 596–597.

¹⁵⁰ Eesti talurahva ajalugu. I köide, lk. 602–603.

¹⁵¹ Eesti talurahva ajalugu. I köide, lk. 608–609.

¹⁵² Eesti talurahva ajalugu. I köide, lk. 461.

¹⁵³ Aadu Must, Eestlaste perekonnaloos allikad. Tartu: Ajalooarhiiv. Tartu Ülikooli arhiivinduse õppe-
tool. Kleio, 2000, lk. 91; vt. ka A. Musta onomastika andmebaas, <http://www.history.ee/ono/>. 13. XII 2011.

mitmel pool, eriti just Järva-Jaani kandis, vastuhakud.¹⁵⁴ Oluliseks eeskujuks oli Mahtra sõda, millest võtsid osa ka Järvamaa Alliku valla mehed.

Omalaadseks vastupanuvormiks oli hernhuutus, mis küll Järvamaal väga laia kandepinda ei saavutanud. Paistab, et ka Juhan Leinbergi ehk prohvet Maltsveti poolt algatatud väljarändamisliikumine Paide ja Anna kanti eriti ei jõudnud. Pigem tahtsid mujale paremat elu otsima minna Järva-Madise, Järva-Jaani ja Koeru kihelkonna elanikud.¹⁵⁵

1863. aastal kehtestati talurahva passiseadus, mis lubas talupoegadel kuni kolmeks aastaks kubermangust lahkuda ning asuda kõikidesse linnadesse ja küladesse Vene keisririigis. 1868. aastal kaotati teoorjus ning mõisad läksid üle raharendile ja palgatööjõu kasutamisele. Uueks nähtuseks oli talude kruntimine, mis tähendas igale talule võimalikult tervikliku maa-ala eraldamist. Sellega kaasnes külade ümberplaneerimine ning asustumustri muutumine. Mõisnikele andis kruntimine hea võimaluse mõisamaid ümber korraldada, vahetada seniseid kehvi maalappe paremate vastu või oma valdusi laiendada. Ka 19. sajandil jätkus talumaade mõisastamine, tänu millele nii mitmedki külad täielikult kadusid.¹⁵⁶

Talude päriksostmine algas Järvamaal varem kui teistes Põhja-Eesti maakondades.¹⁵⁷ Oma osa mängisid siin nii Tallinna lähedus põllusaaduste müügikohana kui ka Venemaa mitmete kubermangude kesised viljasaagid, mis hindu kergitasid. Talude päriksostmine jätkus 19. sajandi lõpuaastail ja 20. sajandi algul. Talupojad, kes talusid välja osta või rendil pidada ei suutnud, pidid oma talukoha loovutama.¹⁵⁸ 1880. aastatel oli alanud siirdumine tööle linnadesse või mõisatesse.¹⁵⁹

Märgatavalt paranes ühendus teiste piirkondadega. Järvamaa paikneb Tallinn–Tartu ühendusteel, kuid see tee oli vähemalt sajandi algul veel kehv ja reisimine sellel tülikas. 1848. aastal avati Tallinn–Paide postitee vahejaamaga Annas, hiljem asutati postijaamad Anna kiriku juures, Paides ja Mustla-Nõmmel, mis teenindasid Tartu-suunalist postiteed. Põltsamaa poole suunduval teel olid postijaamad Nurmsil ja Pajul. 1857. aasta seisuga paiknesid postijaamad Mustla-Nõmmel, Annas, Paides, Koerus ja Sargveres, samuti oli avatud Paide ja Pikaristi vaheline tee.¹⁶⁰

¹⁵⁴ Juhan Kahk, Talude päriksostmise aegu. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia. Humanitaar- ja sotsiaalteaduste osakond, 1993, lk. 58.

¹⁵⁵ August Traat, Järvamaa talupoegade vastuhakk 1861. – Paide rajoonis. Kodu-uurijate seminarikokkutulek 6.–9. augustini 1972. Artiklite kogumik. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia kodu-uurimise komisjon. Eesti NSV Looduskaitse Selts, 1972, lk. 165–178, siin lk. 173–174.

¹⁵⁶ Tiit Rosenberg, Eesti mõisate ajalooline ülevaade, lk. 32–33; Ülle Tarkiaisen, Vene aeg (1710–1917), lk. 363.

¹⁵⁷ Juhan Kahk, Talude päriksostmise aegu, lk. 77.

¹⁵⁸ Juhan Kahk, Talude päriksostmise aegu, lk. 87.

¹⁵⁹ Tiit Rosenberg, Eesti mõisate ajalooline ülevaade, lk. 34.

¹⁶⁰ Eerik Selli, Postijaamad riigi ja reisija teenistuses. Tallinn: Valgus, 1976, lk. 35–37.

19. sajandil suurenes kiiresti talurahvakoolide arv ning levis kirjaoskus.¹⁶¹ Seltsiliikumise eeskujuks olid kohalikud baltisakslaste poolt rajatud seltsid. 1879. aastal asutati Paides enamasti käsitöölisi koondav “Ühendus”, 1886. aastal loodi seltsi juurde laulukoor. Kavatsesi korraldada maakondlik laulupidu, kuid see plaan paraku ei teostunud. Laulukoore loodi ka mujal, peamiselt kohalike köstrite ja kirikuõpetajate eestvedamisel.¹⁶²

Rahvusliku meelsuse levikus mängisid väga suurt rolli Eesti Aleksandrikooli Peakomitee ning Eesti Kirjameeste Selts. Aleksandrikooli abikomiteed loodi enamikus Eesti kihelkondades eesmärgiga koguda annetusi kooli rajamiseks. Abikomiteedest kujunesid oma-moodi kultuuriseltsid, sest annetuste kogumiseks hakati korraldama pidusid, näitusi ja muid üritusi.¹⁶³

1880. aastatel alustas Vene keisririigi valitsus aktiivset venestuspoliitikat liitmaks väike-rahvaid venelastega ning vähendamaks baltisakslaste rolli. Asjaajamisekeeleks sai vene keel – seda nii ametiasutustes kui õppetöös. Hakati looma venekeelse õppega koole ja halba vene keele oskust ettekäändeks tuues vallandati hulgaliselt õpetajaid. Suleti nii mitmedki seltsid ning ajalehed.¹⁶⁴ Vastumeetmena venestuspoliitikale hakati rajama haridus-, karskus-, ja tuletõrjeseltsi, mida võim asutada lubas. Asutati ka laulukoore. 1879. aastal loodi eestlaste poolt Paides tuletõrjeühing (seni olid tuletõrjeseltsid olnud sakslaste organisatsioonid). Uueks nähtuseks oli karskusliikumine ning 1893. aastal loodud Paide Karskuse Selts sai linna kultuurielus olulise rolli.¹⁶⁵ Mõnevõrra asutati ka põllumeeste seltsi, mille kaudu ja abil oli lihtsamini võimalik muretseda tehnikat ja viljaseemet, samuti korraldati ettekandekoosolekuid ja põllumajandusnäitusi teadmiste ja kogemuste vahetamiseks. Tänu aktiivsele seltsitegevusele võeti osa mitmest ülemaalisest ettevõtmisest. Siinkohal peaks kindlasti mainima Jakob Hurda ja Matthias Johann Eiseni algatatud rahvaluulekogumist, samuti aga osavõttu Jaan Jungi poolt välja kuulutatud muististe registreerimise kampaaniast.¹⁶⁶

1892. aastal pidas baltisaksa ajaloolane Axel von Gernet loengu Paide ajalooost. See andis olulise tõuke huvi tekkimiseks linna ja maakonna vanema ajaloo vastu. Toimused väljakaevamised Vallimäel ning mitmetel kalmetel, asutati komitee eesmärgiga taastada Vallitorn ning

¹⁶¹ Mart Laar, Äratjad: rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Tallinn, Tartu, 2005, lk. 213; Ülle Tarkiaisen, Vene aeg (1710–1917), lk. 368.

¹⁶² Jaan Eilart, Kultuurilooline Järvamaa. – Paide rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 6.–9. augustini 1972. Artiklite kogumik. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia kodu-uurimise komisjon. Eesti NSV Looduskaitse Selts, 1972, lk. 179–204, siin lk. 192, 194–195.

¹⁶³ Mart Laar, Äratjad: rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad, lk. 131–136.

¹⁶⁴ Mati Graf, Eesti rahvusriik. Ideed ja lahendused: ärkamisajast Eesti Vabariigi sünnini. Tallinn, 1993, lk. 24–36; Ülle Tarkiaisen, Vene aeg (1710–1917), lk. 371.

¹⁶⁵ Tiiu Saarist, Karskusselts “Idu” algusaastad. – Paide – Eestimaa süda. Paide: Eesti Kodu-uurimise Selts, 1991, lk. 99–104, siin lk. 99.

¹⁶⁶ Vello Lõugas, Jüri Selirand, Arheoloogiga Eestimaa teedel, lk. 32; Ülle Tarkiaisen, Vene aeg (1710–1917), lk. 372.

korraatati Vallitorni ümbrus. 12. jaanuaril 1904 asutati Järvamaa Muinasasjade Alalhoidmise Selts, mille eestvedajateks olid apteeker ja linnapea O. Brasche, pastor C. Rall ja teised. Järgmisel aastal avati Järvamaa muuseum.¹⁶⁷

19. sajandi jooksul suurenes märgatavalt ka Paide linn. Elanikkond kasvas sajandi jooksul pea kaks korda, palju püstitati uusehitisi. 1835. aastal asutati esimene eesti õppekeelega kool. Tehti ka katse rajada Paidesse ametikool. 1840. aastatel organiseeriti Paides linnaturg. Linna iseloomustas uute tootmishoonete rajamine – 19. sajandi lõpul asus Paides 4 vabrikut, samuti hulgaliselt väiksemaid käsitöökodasid.¹⁶⁸ 1911. aastal loodi kaubatarvitajate ühisus, järgmisel aastal rajati tuletikuvabrik “Baltika”. Märgatavalt elavdas majandustegevust Paidet ja Tamsalu ühendava kitsarööpmelise raudtee valmimine 1918. aastal.¹⁶⁹

19. sajandil kiirenes oluliselt alevike areng. Sajandi lõpuks olid alevikeks kasvanud mitmed kihelkonnakirikute ümber tekkinud asulad. Alevike elanikkonna moodustasid väikekaupmehed ja käsitöölised, samuti tegutsesid alevikes koolid ja mitmesugused seltsid. Ouline roll alevike tekkes ja arengus oli raudteel. Otseselt on raudteega seotud näiteks Türi areng. 1899. aastal oli Türi kerkunud puupapivabrik, suurem rahvaarvu kasv ja elamute ehitus vallandus aga pärast Tallinna–Türi–Viljandi raudtee valmimist 1900. aastal.¹⁷⁰

20. sajandi alguse tähtsaimaks sündmuseks on kahtlemata 1905. aastal puhkenud revolutsioon, mis sai alguse veriselt lõppenud tööliste meeleavaldusest Peterburis. Linnades ja maal puhkesid tööliste ja mõisamoonakate streigid, korraldati koosolekuid ja koostati palvekirju, milles nõuti emakeelset kooliharidust, väiksemaid makse ning suuremaid kodaniku-vabadusi. Oma 17. oktoobri manifestiga andis Vene keiser rahvale usu-, sõna-, mõtte-, koosoleku-, trüki- ja ühinemisevabaduse, samuti lubas kokku kutsuda Riigiduumat.¹⁷¹

Novembri lõpus toimus Tartus rahvaasemike koosolek, millel osalesid ka valdade saadikud. Nõuti demokraatliku vabariigi kehtestamist, valitavaid omavalitsusi, mõisnike eesõiguste kaotamist. Valdade esindajad tutvustasid koosoleku otsuseid hiljem kodus ning see tõi kaasa mitmeid sündmusi. Nii jõuti näiteks Koerus iseseisvuse väljakuulutamiseni, maareformini ning sõjameeste salkade loomiseni. Mõisniku käest nõuti tagasi mõisaga liidetud talumaid ning pärast mõisast saadud eitavat vastust otsustati maad ise eraldada ja laiali jagada. Talupoegade liikumise lõpetas kohalesaabunud karistussalk, kes vastuhaku initsiaatorid maha laskis ning teisi ihunuhtlusega karistas.¹⁷²

¹⁶⁷ Tiiu Saarist, Järvamaa muuseum. – Paide – Eestimaa süda. Paide: Eesti Kodu-uurimise Selts, 1991, lk. 127–133, siin lk. 127–128; vt. ka Vello Lõugas, Jüri Selirand, Arheoloogiga Eestimaa teedel, lk. 249.

¹⁶⁸ EAA, f. 41, n. 1, s. 91.

¹⁶⁹ Tiiu Saarist, Hetki Paide ajaloost. – Paide – Eestimaa süda. Paide: Eesti Kodu-uurimise Selts, 1991, lk. 3–9, siin lk. 4; vt. ka Ülle Tarkiaisen, Vene aeg (1710–1917), lk. 373.

¹⁷⁰ Ülle Tarkiaisen, Vene aeg (1710–1917), lk. 375–376.

¹⁷¹ Mati Graf, Eesti rahvusriik: ideed ja lahendused ..., lk. 42.

¹⁷² Ülle Tarkiaisen, Vene aeg (1710–1917), lk. 381.

12.–20. detsembrini 1905 rüüstasid linnatööliste ja talupoegade salgad Põhja-Eestis mõisaid ja viinavabrikuid. Türi kihelkonnas tegutsesid lisaks Tallinnast saabunud mässajatele Türi paberivabriku töölised, kes relvi otsides ümberkaudseid mõisaid rüüstasid. Töölis- tega liitusid talupojad, kes põletasid maha Mäeküla mõisa ning üritasid süüdata ka Kirna mõisa, kuid edutult.¹⁷³

1905. aasta lõpul suruti rahutused sõjaväge kasutades maha. Revolutsioonile järgnes uus venestamislaine, varem antud valitsusepoolsed lubadused ja vabadused võeti tagasi.¹⁷⁴ Vaata- mata venestusele, mis jõudis Järvasse 1907. aastal, jätkati seltsitegevust ja pingutusi ema- keelse hariduse edendamiseks. 1906. aastal oli vastu võetud seadus, mis lubas Balti kuber- mangu koolides kasutada õppekeelena saksa, eesti ja läti keelt.¹⁷⁵ Hakati asutama haridus- seltse, mõnel juhul võtsid haridusseltsid üle senised muusikaseltsid. Säilisid ka senised karskusseltsid. 1907. aasta augustis toimus Paide Vallimäel Karskuse Seltsi “Idu” poolt korraldatud esimene Järva laulupidu.¹⁷⁶ Suurenes tuletõrjeseltside hulk, kes oma peaaülesan- de kõrval hakkasid järjest rohkem tegelema pidude ja teiste ürituste korraldamisega.¹⁷⁷

1914. aastal alanud I Maailmasõda puudutas Järvamaad eelkõige mobilisatsioonide kaudu. Kuna väeteenistuskõlbulikke mehi võeti sõjaväkke, vähenes põllutöötajate hulk, seda ajal, mil sõjaväe ja linnade varustamiseks tuli ära anda loomi ning vilja. Need tegurid tõid kaasa majandusliku olukorra märgatava halvenemise. 1915. aastal võeti linnades, sh. ka Paides, kasutusele suhkru- ja jahukaardid.¹⁷⁸

1917. aastaks oli Vene keisririik sõjast kurnatud. Veebruaris puhkes Petrogradis revolut- sioon ja 27. veebruaril teatas parlamendifraktsioonide esindajatest moodustatud Riigidu- ma Ajutine Komitee võimu ülevõtmisest. Moodustati Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõu- kogu, mis mõni päev hiljem jõudis Riigiduuma Ajutise Komiteega kokkuleppele Ajutise Valitsuse moodustamises. 2. märtsil loobus troonist keiser Nikolai II. Samal päeval puhkes Tallinnas suur streik, Vene turul toimus ligi 20 000 osavõtjaga miiting. Vabastati poliitvangid, rüüstati politseijaoskondi ning kohtuhooneid.¹⁷⁹ Mujal, maakonnalinnades ja valdades streike ja rüüstamisi ei toimunud.

4. märtsil otsustas Ajutine Valitsus tagandada senised kubernerid, järgmisel päeval tuli otsus Tallinna linnapea Jaan Poska määramisest Eestimaa kubermangu komissariks. J. Poska omakorda teatas telegrammiga maakonnalinnade linnapeadele, et viimased on määratud maakonnakomissaride kohusetäitjateks. Teine osa korraldusest käis politsei likvideerimise

¹⁷³ Ago Pajur, Punane aasta Türi kihelkonnas. – Türi. Kilde kihelkonna ja linna arengust. III osa. Paide: Kuma kirjastus, 2006, lk. 25–53, siin lk. 31–37.

¹⁷⁴ Mati Graf, Eesti rahvusriik: ideed ja lahendused ..., lk. 58, 63–66.

¹⁷⁵ Mati Graf, Eesti rahvusriik: ideed ja lahendused ..., lk. 63.

¹⁷⁶ Tiiu Saarist, Karskusselts “Idu” algusaastad, lk. 103.

¹⁷⁷ Ülle Tarkiainen, Vene aeg (1710–1917), lk. 383.

¹⁷⁸ Ülle Tarkiainen, Vene aeg (1710–1917), lk. 384.

¹⁷⁹ Karl Siilivask, Veebruarist oktoobrini 1917. Tallinn: Eesti Raamat, 1972, lk. 60–69.

kohta.¹⁸⁰ Paides pidi politsei asemel elanike julgeoleku eest vastutama kohalik sõjaväeülem. Peagi jõudsid Tallinna kuuldused, et Paides olla võimul ikka endine juhtkond. Olukorda saadeti Tallinnast kontrollima 50 sõdurit koos advokaat Richard Rägo ja ajakirjanik Aleksander Veileriga. Paidesse jõudnuna leiti, et kuuldused on alusetud ja sõdurid pöördusid Tallinna tagasi. Veiler ja Rägo kutsusid kokku koosoleku, kus valiti kohalik miilitsakomitee. 9-liikmeline komitee asus juba järgmisel päeval värbama vabatahtlikke ning mõne päevaga koondati peaaegu 50 meest. Sarnased miilitsakomiteed loodi Järvamaal mujalgi.¹⁸¹

1917. aasta märtsis kohtusid Ajutise Valitsuse juhi vürst Lvoviga Jaan Raamot ja Jaan Tõnisson, uurimaks võimalust saavutada Eestile autonoomia. Vürsti antud pooldavale vastusele järgnes vastava seaduseelnõu koostamine, mis esitati Ajutisele Valitsusele 18. märtsil.¹⁸² Oma meelsust näidati ka meelevaldustega, millest suurim oli usutavasti 26. märtsil Petrogradis aset leidnud ligi 40 000 osavõtjaga demonstratsioon.¹⁸³ Meelevaldusi korraldati ka kodumaal. Nii toimus 26. märtsil Paides meelevaldus koos kõnede ja rongkäiguga läbi linna ning Ajutisele Valitsusele saadeti telegramm palvega Eesti rahva tahte vastu tulla.¹⁸⁴

30. märtsil andis Ajutine Valitsus välja määruse Eestimaa kubermangu valitsemise ajutise korra kohta. Liivimaa kubermangu Eesti maakonnad (Pärnu, Viljandi, Tartu, Saaremaa, Võru) liideti Eestimaa kubermanguga, lubati moodustada Eestimaa kubermangu Ajutine Maanõukogu ning Maavalitsus. Viimane pidi teostama täitevvõimu. Järk-järgult võeti üle nii riigiasutused kui kohalikud omavalitsused. Üsna varsti vahetati eestlaste vastu välja ka kubermanguvalitsustes töötavad vene ametnikud, samuti tagandati maakonnaülemaid, koolide inspektoreid, politseinikke jne. Olulist rolli hakkasid mängima kohalikud miilitsaülemad, kellest kujunesid sisuliselt maakondade juhid. Kui aprillis endised maakonnakomissarid välja vahetati, said uuteks komissarideks mitmel juhul just miilitsaülemad. Nii toimus ka Paides.¹⁸⁵

Kevad-suvel toimusid ajutise maanõukogu valimised. Paide linna läks kubermangu maanõukokku esindama A. Veiler. Mõnevõrra hiljem valiti linna- ja vallanõukogud ning nii pandi alus demokraatlikule omavalitsussüsteemile.

15. juulil võttis Ajutine Valitsus vastu aleviseaduse, millega alevi staatuse said teiste hulgas ka Tapa (kuulus toona Järvamaa koosseisu) ja Türi. Sellele järgnesid alevivalitsuste valimised.¹⁸⁶

¹⁸⁰ Mati Graf, Eesti rahvusriik: ideed ja lahendused ..., lk. 123–124.

¹⁸¹ Ago Pajur, Omariikluse aeg (1918–39). – Järvamaa. Loodus. Aeg. Inimene. 1. Koost. Taavi Pae, Henn Sökk. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2007, lk. 388–475, siin lk. 389–390.

¹⁸² Mati Graf, Eesti rahvusriik: ideed ja lahendused ..., lk. 125–128.

¹⁸³ Mati Graf, Eesti rahvusriik: ideed ja lahendused ..., lk. 130.

¹⁸⁴ Ago Pajur, Omariikluse aeg (1918–39), lk. 391.

¹⁸⁵ Ago Pajur, Omariikluse aeg (1918–39), lk. 392.

¹⁸⁶ Ago Pajur, Omariikluse aeg (1918–39), lk. 394.

Paides oli erinevalt mitmest teisest linnast jäänud loomata tööliste ja soldatite saadikute nõukogu, peamiselt ilmselt seetõttu, et Paides ei olnud suuri tööstusettevõtteid ega sõjaväeosi. Venemaal oli tööliste ja soldatite saadikute nõukogude puhul tegemist poliitilise jõuga, kellega Ajutine Valitsus oma tegevuses pidevalt arvestama pidi, samas polnud kumbki neist pooltest piisavalt tugev ainuvõimu saavutamiseks.¹⁸⁷

Nõukogu loomine kerkis Paides päevakorda linna sõjaväekomandandi kapten Issakovi algatusel. Nõuti, et toimuksid uued maakonnanõukogu valimised. Need toimusidki ning uus esinduskogu – Paide Tööliste, Soldatite ja Talupoege Saadikute Nõukogu – alustas tegevust 8. mail. Erinevalt teiste piirkondade nõukogudest kujunes Paide nõukogu tegevus üsna rahulikuks, usutavasti seetõttu, et liikmeskonna moodustasid endised maanõukogu, Paide linnavalikogu ja vallanõukogude liikmed, samuti oli enamik liikmeist eestlased.¹⁸⁸

1917. aasta oktoobris toimus Petrogradis enamlaste relvastatud riigipööre, mille tulemusena kuulutati järgmisel päeval välja nõukogude võim.¹⁸⁹ Ajutise Valitsuse võimult kukutamiseks läks ka Eestis võim Tallinnas tegutsenud Eestimaa Sõja-Revolutsioonikomitee kätte, kuid selle tegelikud võimalused võimu teostada jäid üsna piiratuks. Endiselt tegutsesid kubernangu maanõukogu ja maavalitsus, samuti omavalitsused, formeeriti eesti rahvusväeosi jne. 12.–14. novembril toimusid ülevenemaalised Asutava Kogu valimised.¹⁹⁰ Enamlased olid neil valimistel edukamad peamiselt neis Eesti piirkondades, kus oli arvukas vene elanikkond, nagu Tallinn ja Narva. Mujal jäid valimistulemused nende jaoks üsnagi kehvaks ning saadud tulemustest ei piisanud ainuparteilise valitsuse moodustamiseks. Enamlastel oli ka probleeme kohalike võimuorganite ja asutuste ülevõtmisega ning seda tuli enamasti teha sõdurite abil. Paide linnavalitsus võeti üle ühena viimastest, 1917. aasta 28. detsembril. Ehkki juba varem oli tulnud võim üle anda töörahva saadikute nõukogude kätte, ei muutunud sellest oluliselt midagi, sest Järvamaal olid ülekaalus rahvuslikult meelestatud inimesed, kes ei kavatsenud enamlaste korraldusi täita.¹⁹¹

30. novembril moodustati Paide sõja-revolutsioonikomitee, kuid sellegi tegevus oli vähemalt algul kantud rahvuslikust meelsusest, mitte enamlaste poliitikast. Tõsisemalt hakati võimu ülevõtmisega Paides tegelema alles detsembri keskpaiku, kui Tallinnast saabunud enamlased H. Uripea ja A. Kuulberg asjaajamise enda kätte võtsid. 17. detsembril moodustati Järvamaa ajutine täitevkomitee, mis kutsus kokku maakondliku nõukogude koosoleku. Koosolekul moodustati uus Järvamaa täitevkomitee, mis mõne päeva pärast, olles tagandanud senised juhid ja laiali saatnud olemasolevad institutsioonid, hakkas ise maakonda juhtima. Valdades hakati moodustama töörahva saadikute nõukogusid, mida võisid valida vaid töölised, vaesemad talupojad ja kooliõpetajad. Jõukamad vallaelanikud jäid hääleõiguseta.

¹⁸⁷ Ago Pajur, Omariikluse aeg (1918–39), lk. 395.

¹⁸⁸ Ago Pajur, Omariikluse aeg (1918–39), lk. 395.

¹⁸⁹ Mati Graf, Eesti rahvusriik: ideed ja lahendused ..., lk. 173.

¹⁹⁰ Mati Graf, Eesti rahvusriik: ideed ja lahendused ..., lk. 179–182.

¹⁹¹ Ago Pajur, Omariikluse aeg (1918–39), lk. 397–398.

Korra kaitsmiseks hakati moodustama Punakaardi salku. Üsna kohe pärast võimu haaramist enamlaste poolt algasid ka repressioonid – keelustati “vastu-revolutsionääride” koosolekud ja nende ajalehed, arreteeriti inimesi. 28. jaanuaril 1918 kuulutati kogu baltisaksa aadel lindpriiks. Sellele järgnes aadlike ja eestlastest rahvuslaste arreteerimine ja küüditamine Siberisse.¹⁹²

Riigistati kirikud, mõisad ja maa. Talupoegade pettumuseks ei jagatud viimast mitte inimestele, vaid hakati moodustama suurmajandeid.

Vene riigi nõrgenemine sõjas ning kasvav rahulolematuus enamlaste tegevusega pani rahvuslikke jõude otsima viise Vene riigist lahkulöömiseks. Oktoobripööret ära kasutades kuulutas kubermangu maanõukogu end 15. novembril kõrgeima võimu kandjaks Eestis ning otsustas Asutava Kogu kokkukutsumise. See ei muutnud siiski reaalselt olukorda, sest võim oli enamlaste käes. 1917/1918 aastavahetusel Tallinnas toimunud koosolek, kus osalesid kõikide parteide esindajad, otsustas, et iseseisvus tuleb lähitulevikus välja kuulutada. Loodeti Eesti Asutavale Kogule, kuid kuna enamlased katkestasid selle valimised, ei tulnud asutav kogu kokku. Ainsaks lahenduseks oli koostada iseseisvusmanifest, kuulutada see avalikult välja ja võim vägisi üle võtta.¹⁹³

19. veebruaril saadi teada, et on alanud Saksa vägede pealetung. Samal päeval hakkas vastmoodustatud Eestimaa Päästmise Komitee (K. Konik, K. Päts, J. Vilms) koostama iseseisvusmanifesti, mis valmis kaks päeva hiljem. Manifest taheti ette lugeda Haapsalus, kuid katse ebaõnnestus, sest sakslased olid Haapsalu 21. veebruaril okupeerinud. Kuna ka katse Tartusse sõita luhus, saadeti tekst mitmesse suuremasse keskusse laiali ning loodeti kohalike tegevusele. Manifest loeti ette Pärnus 23. veebruari õhtul, päev hiljem Viljandis. Tallinnas oli võim läinud üle rahvuslaste kätte ning Päästekomitee moodustas Eesti Vabariigi Aju-tise Valitsuse. Manifesti ettelugemisega Pärnus oli vabariik juba ametlikult välja kuulutatud.¹⁹⁴

Paides tegutses iseseisvuse saavutamise nimel väga aktiivselt nn. Paide Eesti Pataljon (ametlikult 4. Eesti Polgu III pataljon).¹⁹⁵ Tegemist oli vägagi rahvusmeelse ja enamlusevastaselt meelestatud väeosaga, mille komitee oli korduvalt esinenud selgelt rahvusmeelsete avaldustega, taunides kubermangu maanõukogu laialisaatmist, nõudes Eestile vabariigi staatust jne. Jaanuaris 1918 moodustati ohvitseride algatusel komitee, mis jälgis enamlaste tegevust ning valmistus nende kukutamiseks. Ehkki võimu ülevõtmist oli arutatud varemgi,

¹⁹² Ago Pajur, Omariikluse aeg (1918–39), lk. 399.

¹⁹³ Mati Graf, Eesti rahvusriik: ideed ja lahendused ..., lk. 194–196.

¹⁹⁴ Ago Pajur, Omariikluse aeg (1918–39), lk. 400–401; vt. ka Mati Graf, Eesti rahvusriik: ideed ja lahendused ..., lk. 238–243.

¹⁹⁵ Pataljon oli loodud pärast enamlikku riigipööret 2. Eesti polguna. Hiljem oli polgu juhtimine üle viidud Viljandisse ja Paidesse jäänud väeosa oli saanud 2. Eesti polgu III pataljoniks, mis 1918. aasta jaanuari algul viidi Rakveres asuva 4. Eesti polgu koosseisu.

jõuti tegudeni ööl vastu 24. veebruari, kui sõdurid võtsid enda kätte enamlaste peakorteri, raudteejaama, telefonikeskjaama ning vangla. 24. veebruari õhtul jõudis Paidesse maakonna endine miilitsaülem J. Lintrop, kaasas iseseisvusmanifesti tekst. Teksti paljundamiseks võtsid sõjaväelased üle Seidelbergi trükikoja ning seal valmistatud 10 000 manifesti koopiat saadeti üle maakonna laiali. 25. veebruari keskpäeval luges pataljoni ülem kapten Maide iseseisvusmanifesti turuplatsil ette. Samal päeval loeti manifest ette ka Türil ja ilmselt teisteski keskustes.

Õhtul jõudsid Paidesse Saksa väed. Neid võtsid vastu linna juhid, kes deklareerisid, et nad on Eesti Vabariigi esindajad ning et Eesti on käimasolevas sõjas neutraalne.

Paide on üks viiest Eesti linnast, kus iseseisvus jõuti enne Saksa vägede saabumist välja kuulutada, ja üks kolmest linnast, kus manifesti levitamiseks paljundati.¹⁹⁶

Sajandite jooksul on Järvamaa näinud paremaid ja halvemaid aegu, mis kõik on jätnud oma jälje nii materiaalsesse kultuuri, maastikule, keelde, mentaliteeti kui ka lauludesse. Geograafiliselt keskest alast kujunes sajandite jooksul ka üks Eesti vaimseid keskusi. Ammune unistus – olla peremees omal maal – täitus viimaks 1918. aastal. Järvamaa lugu sellega loomulikult ei lõppenud ja ees ootasid keerulised ajad: Vabadussõda, oma riigi ehitamine ja arendamine, Nõukogude okupatsioon, ning viimaks uuesti oma riigi ülesehitamine juba sootuks teistsuguses maailmas.

¹⁹⁶ Ago Pajur, Omariikluse aeg (1918–39), lk. 401–405.

Ottilie Kõiva 1959. aastal
Saaremaal kogumismatkal.
Ellen Liiv 1959. ERA, Foto 4127.

Kalmaste mänd Purdi lähedal metsas.
Mari-Ann Remmel 2003. ERA, VF 6172.

Mündi paemurd.
Avelinius Tõnisson u. 1920.
René Viljati kogu.

Paide ordulinnus,
rajatud 13. sajandil.
EKLA, D-61: 4.

REGILAUUDE KOGUMISEST PAIDE JA ANNA KIHELKONNAS

Ottile Kõiva

Esimesed regilaulude kirjanekud Paide kihelkonnast pärinevad 19. sajandi keskpaigast. Üleskirjutajaks oli publitsist ja luuletaja Friedrich Nikolaus Russow (14. IV 1828 – 22. VII 1906). Ta sündis Tallinnas eesti päritoluga tolliametniku perekonnas. Vanemad surid noorelt. Russowi lapsepõlv möödus Paide lähedal vanaema hoole all. Alghariduse sai ta Paide kreiskoolis, edasi õppis Tallinna gümnaasiumis (1840–1847) ja seejärel Peterburi Ülikoolis õigusteadust (1847–1851). Ülikooliõpingute ajal on ta koolivaheaegadel käinud Paide piirkonnas rahvalaule kogumas. Pärast ülikooli lõpetamist asus Russow tööle Tallinnas Eestimaa Kubermanguvalitsuses. 1863. aastal siirdus ta Peterburi, kus töötas mäedepartemangus ja Ermitaazi graafikaosakonna konservaatorina. 1865–1905 oli Russow ühtlasi Teaduste Akadeemia Etnograafiamuuseumi (1879. a-st Antropoloogia- ja Etnograafiamuuseum) varahoidja.

Russow kuulus Peterburi patriootide ringi, oli Johann Köleri lähedane sõber ja õpilane. Harrastuskunstnikuna on ta muuseas loonud õlimaale ja joonistusi Tallinna motiividel.

Russowi rahvaluule-alane tegevus on seotud Eestimaa Kirjandusliku Ühinguga (EKÜ). Tema suunajaks ja juhendajaks oli Alexander Heinrich Neus (27. XII 1795 – 22. II 1876), tollal eesti rahvalaulude parim tundja, EKÜ Kodumaateaduse osakonna direktor aastatel 1842–1857. 1847. a. sai Neus EKÜ-lt eesti rahvalaulude teadusliku väljaande koostamise tellimuse ja seoses sellega intensiivistas ta ka rahvalaulude kogumist sõprade kaasabil.¹

Russowi kogutud rahvalaulude originaalid pole säilinud, olemas on aga Neusi väga täpsed koopiad, mis asuvad Eesti Rahvaluule Arhiivis EKÜ kogus.² Seitse Russowi regilaulukirjanekut on avaldatud Neusi antoloogias “Ehstnische Volkslieder” I–III (1850–1852). EKÜ fondis on 24 Russowi kogutud teksti (19 regilaulu, 1 loits ja 4 uuemat, siirdevormilist rahvalaulu), koos Neusi poolt avaldatud tekstidega, mille algkäsikirju ega ka koopiaid alles

¹ Neus oli Russowite perekonnatuttav – Russowi lell oli Neusi klassikaaslane gümnaasiumipäevilt ja lähedane sõber.

² EKÜ, F 232 f², lk. 58–63 (nr. 301–309), lk. 65–71 (nr. 315–328), lk. 77 (nr. 337). Neusi käsikirja esilehele on kirjutatud: “Volkslieder der Ehsten, gesammelt in den Jahren von 1818 bis 1863”. Selles ajavahemikus on Neus endale ümber kirjutanud mitmelt poolt pärit rahvalaule. Aastad 1818–1863 on hiljem ekslikult sattunud ka Russowi kirjanekute koopiade juurde ja väljaannetessegi.

pole, on niisiis meieni jõudnud kokku 31 teksti. Täpset üleskirjutusaega pole lisatud, aga arvestades “Ehstnische Volkslieder” I köite ilmumisaastat, pidid sealsed tekstid olema üles kirjutatud hiljemalt 1840. aastate lõpul.

Russowi poolt kogutust paistavad eriti silma lüroepilised laulud. Seitsme pika ja tervikliku lüroepilise teksti hulgas on müütiline “Loomine” (lt. 1), samuti paar perekonnaballadi – “Tütarde tapja” (lt. 14, var. 1) ja “Mehetapja” (lt. 15, var. 1). Veel elavat traditsiooni näivad kajastavat kaks kiigelaulude kirjanekut. Tavandilauludest on kõige rohkem pulmalaul (8 teksti), osa neist on aga fragmendid. Kujundirikkaid lüürilisi regilaule on mitmest teemavaldkonnast, nagu armastus ja abielu, laul ja laulik, hool ja mure. Küllap just Neusi näpunäidete järgi on noor Russow märkinud ka värsside variante, sõnaseletusi ja loitsu puhul selle esitusviisi küllaltki täpse kirjelduse.

Võimalik, et Russow on rahvalaulu kirja pannud veel hiljemgi, siis, kui ta koos Neusiga koostas regilaulude rahvaväljaannet. Selle esimene osa oli valmis ja tsensori käes 1859. a.³ Tsensuuri takistuste tõttu jäi käsikiri aga trükkis avaldamata ja läks kaotsi.

Põhiosa Paide ja Anna regilaulukirjanekutest on Eesti Rahvaluule Arhiivis Jakob Hurda rahvaluulekogus. Hurda suurüleskutses “Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele” (1888)⁴ oli Järvamaa nende maakohtade loetus, kust vanu laule veel väga vähe korjatud. Täiesti valge laik oli tollal Anna kihelkonna ala. Esimene saadeti Anna regilauludega saabus Hurdale 20. IX 1889. aastal. Saatja oli Ambla köster Konrad Engelbrecht Preisberg⁵ (31. I 1868 – 10. I 1919).⁶ Kaaskirjas on selgitus: “Juuresolev vanavara on Anna kihelkonnast Purdi vallast pärit, kus ma lapsepõlves elasin.” Regilaule on selles saadetises 11. Preisbergi teine, väiksem ja ühtlasi viimane saadeti Hurdale (aastast 1891) sisaldab ainult paar Anna regilaulu, rohkem on laule Türi kihelkonnast.⁷

³ EAA, f. 321, n. 1, s. 229, l. 121: Tsensor Carl Micwitz'i hinnang A. H. Neusi ja Fr. Russowi “Eesti rahva laulud” 1. jao kohta 7. XII 1859. a. Fotokoopia sellest on EKMEKLA-s: B-47: 99–101.

⁴ Olevik, 1888, 22. II, nr. 8, lk. 1; 29. II, nr. 9, lk. 1; 7. III, nr. 10, lk. 1 ja 21. III, nr. 12, lk. 1.

⁵ Originaalis on ainult Preisbergi eesnimi algustäht K. Vanades registrites ja laulukoopiatel on eesnimena ekslikult märgitud Karl. Õige eesnimi ja eludaatumid on välja selgitanud folklorist Veera Pino “Eesti vanasõnade” (EV) kogujate registri koostamisel (Eesti vanasõnad IV. Lisad. Proverbia Estonica IV. Monumenta Estoniae Antiquae III. Koost. L. Briedis, A. Hussar, A. Krikmann, V. Pino, E. Ravis, I. Sarv, R. Saukas, toim. A. Krikmann, I. Sarv. Tallinn: Eesti Raamat, 1988, lk. 438). Konrad Preisbergi elulugu on igakülselt uurinud folklorist Rein Saukas “Eesti mõistatuste allikaloo” koostamisel (Rein Saukas, Eesti mõistatuste allikalugu I. Reetor 5. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum. Folkloristika osakond. Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus, 2005; Eesti mõistatuste allikalugu II. Reetor 6. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum. Folkloristika osakond. Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus, 2005; Eesti mõistatuste allikalugu III. Reetor 7. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum. Folkloristika osakond. Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus, 2007; Eesti mõistatuste allikalugu IV. Reetor 8. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum. Folkloristika osakond, 2009).

⁶ H III 4, 147/59.

⁷ H III 12, 445/8.

Konrad Preisbergi isa Carl Eduard Preisberg oli köster, tema haud on Anna kalmistul. Konrad Preisberg lõpetas Paide kreiskooli, 1886–1887 õppis Tartu Õpetajate Seminaris, 1889. aastast kuni surmani töötas köstrina Amblas. Kaasaegsed on teda meenutanud väga hea inimesena ja agara seltskonnategelasena.⁸

Preisberg hukkus traagiliselt – ta mõrvati 10. jaanuaril 1919. a.⁹ Preisbergi kirjanekutes on väga häid, Anna kihelkonnale iseloomulikke orjuslaulude ja vaeslapselaulude tekste, laule laulust jm. Peale regilaulude on ka paar uuemat laulu ja loodushääleneid.

1891. a. saadetise kaaskirjast nähtub, et Preisberg on huviga jälginud ka rahvaviise ja variaablust. Ta oleks viisegi Hurdale saatnud, kui neid vaid oleks soovitud. Nii kirjutab ta ühe Türi kihelkonnast pärit laulu kohta: “Laul VI [Kus käisid sa mu pojuke] on ka juba minu esimeses näputäiekeses, aga siin on ta natuke teistmoodi ja saab ka ühe teise viisi peal lauldud. Kumbki nendest viisidest ei lähe nende viisidega ühte, mis Hermannil “Eesti rahva viisides” on ilmnunud. Kui soovite, saadan Teile need viisid ja ka veel mõned teised.”¹⁰ Rahvaviiside saadetist ei järgnenud. Võimalik, et Hurt soovitas rahvaviiside noodistused saata Karl August Hermannile, sest ennast ei arvanud ta viiside kogumiseks küllalt kompetentseks. Hurda poolt kavandatud esimeses rahvaluule editeerimisplaanis olid rahvaviisid ette nähtud omaette seeriana.¹¹

1889. aastal on Hurdale Järvamaalt kahel korral regilaule saatnud ka Väätsa kooliõpetaja Kaarel (Karl) Türk (17. XI 1858 – 31. XII 1939).¹² Ta oli pärit Pilistvere kihelkonnast Imavere vallast, kus tema isa Ado oli taluperemees. Koolmeistri ametis oli ta olnud juba väga noorena kodukohas Järvavere koolis (1874–1879), õpetajakutse omandanud hiljem Tallinna Kubermangugümnaasiumis.¹³ 1885. aastal kolis perekond Türi kihelkonda Väätsale, kus Kaarel Türk töötas kooliõpetajana aastatel 1886–1898.¹⁴

⁸ EKLA, f. 199, m. 47, l. 45.

⁹ Peep Kärp, Fotomeenutusi traagilistest ajaloosündmustest. – Kultuur ja Elu 1990, nr. 9, lk. 38–40, siin lk. 39.

¹⁰ H III 12, 452.

¹¹ Ettekanne Eesti Kirjameeste Seltsis 1875. Vt. [Eesti Kirjameeste Seltsi protokollid.] Kaheksas koosolek. 26. ja 27. Septembril Tartus. – Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1875. Kolmas aastakäik. Tartu: Trükitud H. Laakmanni kirjadega, 1875, lk. 96–103, siin lk. 101.

¹² Rahvaluulesaadetiste kaaskirjas Türk eesnime ei ole lisanud, on ainult eesnime algustäht. Meetrikaaraamatutes on K. Türgi eesnimi *Karel* (EAA, f. 3159, n. 1, s. 441, l. 762) või *Kaarel* (EAA, f. 3159, n. 1, s. 459, l. 345); kirjas C. R. Jakobsonile “Sakala” tellimuse asjus (4. I 1879) on ta oma aadressiks andnud “koolmeister *Kaarl* Türk Pillistfer, Imafer Iarafer” (EKLA, f. 47, m. 47: 10); hilisemates töö- ja elukohtades on teda tuntud eesnimega *Karl* (vt. Tiit Saarist, Hetki Paide ajaloost. – Paide – Eestimaa süda. Paide: Eesti Kodu-uurimise Selts, 1991, lk. 3–9, siin lk. 4; Kilde Anna kihelkonnast. Pühen-datud Eesti Vabariigi 90. sünniaastapäevale. Koost. Elle Näppo. [Paide:] OÜ Saarakiri, 2008, lk. 13 ja lk. 58). *Karl* Türgist kui Anna koorijuhist rääkis siinkirjutajatele ka Ottilie Niinemägi, kes tema juhitud Purdi segakooris laulis.

¹³ <http://www.imaverepk.ee/ajalugu>. 16. XI 2011.

¹⁴ Väätsa Põhikool 260. [Väätsa, 1999.], lk. 13 [nimestik “Koolijuhte läbi aegade”].

Koolitöö kõrval on Türk olnud aktiivselt tegev ka muusika alal. Kui Paide Eesti Seltsi “Ühendus” juures 1886. aastal alustas tegevust segakoor, käis Türk Väätsalt seda juhata-mas.¹⁵ Töenäoliselt saajandivahetusel asus Türk tööle kupjana Purdi mõisas (vt. fotot), aga hakkas juhata-ma ka siinset laulukoori ja orkestrit. Harjutatud on laupäevaõhtuti, pühapäeviti esinetud mõisa küünides pidudel, mille sissetulek läks heategevuseks.¹⁶ 1910. aastal võttis Türk Purdi laulukooriga osa üldlaulupeost Tallinnas.¹⁷ 1913–1914 oli ta Anna kiriku orga-nist.¹⁸ (Türi kogudusest Anna kogudusse on Türk tulnud 1909. aastal.¹⁹)

K. Türgi esimeses rahvalaulusaadetises (Hurda poolt signeeritud 18. I 1889) on ainult Türi kihelkonna laulud, teise saadetise (21. V 1889)²⁰ käsikirja esilehele on koguja märki-nud: “Paide, Väetsa, K. Türk (Türi kihelk.)”. Seda on registrite koostamisel ja publitseeri-misel tõlgendatud kaheti: kord on võetud aluseks esikohal olev Paide, kord saatmiskoht Türi kihelkond.²¹ Et K. Türgi selles saadetises on kindlasti ka Paide laule, selgub võrdlusest E. Türgi saadetisega (vt. allpool). Kahjuks pole aga täpsustatud, millised laulud on üles kir-jutatud Paides, millised Türi kihelkonnas Väätsal. Saadetises on 40 regilaulu, lisaks veel kaks laste mängitamislaulu koos vastavate selgitustega, mis Hurda kogus on üsna harulda-sed. Suhteliselt palju on kirjanepäevade seas orjusaule, nekrutilaule ja vaeslapselaule. 38. aruandes kirjutab Hurt: “Olge terve! Kaunis ja hinnaline lisa. Ehk saate ka mõne jutu ja vana usku üles kirjutama.”²²

Samal aastal (16. mail 1889), mõni päev enne K. Türgi viimast saadetist, on Hurt saanud käsikirja 24 regilauluga neiu E. Türgilt Pilstvere kihelkonnast Imavere kabelimõisast, saadetise lõpus on aga märgitud, et laulud on Paide linnast korjatud.²³ Head, terviklikud tekstid on kirjutatud hoolikalt ja korraliku käekirjaga. Aruandes ütleb Hurt neiu E. Türgi korjanduse kohta: “Ilus kimbuke vanu lillesid. Täname. Ehk leiate Pilstverest sarnatseid?”²⁴ Järge aga ei tulnud. Osa E. Türgi üleskirjutustest on väga sarnased K. Türgi poolt saadetud

¹⁵ J. Eilart, Kultuurilooline Järvamaa. – Paide rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 6.–9. au-gustini 1972. Artiklite kogumik. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia kodu-uurimise komisjon. Eesti NSV Looduskaitse Selts, 1972, lk. 179–204, siin lk. 192; Tiiu Saarist, Hetki Paide ajaloost, lk. 4.

¹⁶ Arne Pöder, Muusikaelu. – Järvamaa. Loodus. Aeg. Inimene. 2. Koost. Taavi Pae, Henn Sokk. [Tallinn:] Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2009, lk. 354–378, siin lk. 369.

¹⁷ Näitelava, 1910, nr. 15, lk. 217, foto nr. 18.

¹⁸ Kilde Anna kihelkonnast, lk. 13.

¹⁹ Paide koguduse personaalraamat (Anna abikogudus), 1919–1934. EAA, f. 3159, n. 1, s. 459, 1. 345.

²⁰ H II 13, 635/50 (1–40; 1–2).

²¹ Eesti rahvalaulude antoloogias on trükitud 5 teksti K. Türgi sellest regilaulusaadetisest, neist 4 teksti juures on päritolukohaks pandud Paide (ERIA, nr. 2717, 2984, 4560, 4862), ühe teksti puhul aga Türi (ERIA, nr. 1750).

²² Olevik, 1889, 5. VI, nr. 23, lk. 3.

²³ H II 26, 911/8 (1–24).

²⁴ Olevik, 1889, 22. V, nr. 21, lk. 2.

tekstidega. (Käesolevas kogumikus on need tähistatud sama laulu a- ja b-variantidena.) Ilmselt on K. Türgil ja E. Türgil olnud ühiseid laulikuid (~ühine laulik), kellelt võidi isegi samaaegselt laule kirja panna. Nagu eespool märgitud, käis K. Türk just neil aastail sageli Paides. Kas mingil määral võis olla tegu ka teise üleskirjutuste kopeerimisega, pole olemasoleva materjali põhjal võimalik öelda. K. Türk ja E. Türk olid arvatavasti sugulased, kuid neiu E. Türgi isikuandmeid pole kahjuks seni õnnestunud välja selgitada.

Entusiastlik rahvaluulekoguja oli Paideist pärit Aleksander Hanson (snd. 16. II 1874).²⁵ Kogumistööd Paide linnas ja ümberkaudsetes külates alustas ta juba 18-aastasena. Ajavahe-
mikus 1892–1896 saatis Hanson Hurdale üle 120 regilaulu, lisaks veel rahvajutte, rahvaluule lühivorme ja uskumuste-kommete kirjeldusi. Tema neljast saadetisest kõige suurem on esimene saadetus, mis sisaldab 100 regilaulu ja mõned regilaulu elementidega loitsud.²⁶ Esindatud on enamik paikkonnas tuntud regilaululiikidest, kahjuks puuduvad lõikuslaulud ja kiigelaulud. Koguja hariduse kohta pole andmeid, aga kirjapanekud on tehtud päris hea kirjaoskusega, käekiri on lausa kalligraafiline. Saadetise vormistusestki on tunda, et seda tööd on tehtud hoole ja armastusega (vt. illustratsioone). Suure kogu ümberkirjutamisel on noormees üle pingutanud. Saadetise lõppu on märgitud: “Paides 23. Jõulukuul kell 2 homiku 1892”.²⁷ (Väsimusest ja magamatusest on viimastesse tekstidesse sattunud mõni viga.) Oma 87. aruandes nimetab Hurt seda kauniks korjanduseks, mille järg oleks väga soovitatav.²⁸ Ja järg tuligi, kuid regilaule oli hilisemates saadetistes vähe.²⁹ Kaaskirjas teisele saadetisele 1893. a. juulikuus ütleb Hanson, et “vanavara on Paide ligidal küllalt saadaval, kui aga mõni mees ka omalt poolt sule pihku võttaks ja kallist vara paberisse pistaks.” Ta muretseb, et “isamaaliste asjadega” on järvalased teistest maha jäänud.³⁰

Viljakas rahvaluulekoguja on olnud ka O. J. Siin. Mingisuguseid eluloolisi andmeid pole aga temagi saadetistele lisatud. Täit selgust ei saa tema isiku kohta ka arhiivandmestikust.³¹ Aastatel 1894 ja 1895 on Siin Hurdale rahvaluulet saatnud neljal korral, regilaule on

²⁵ Koguja sünniaja- ja koha väljaselgitamise eest võlgnen tänu Veera Pinole ja Rein Saukasele. Aleksander Hansoni edasise elukäigu kohta Paide meetrikaraamatutes andmeid pole.

²⁶ H, Gr. Qu., 135/97 (1–100), 210/1 (1–7).

²⁷ H, Gr. Qu., 212.

²⁸ Olevik, 1893, 26. VII, nr. 30, lk. 633–634.

²⁹ H II 38, 857/64 (1–10), 872/3 (1–4), (1893); H II 46, 935/43 (1–2, 4–10), (1894); H II 57, 687 (1–2), (1896).

³⁰ EKLA, f. 43, m. 4: 19.

³¹ Paide koguduse sünninute nimekirjas (1871–1891), (EAA, f. 3159, n. 1, s. 395, l. 53, nr. 54) on Otto Sion, Jaani ja Mari p., snd. 18. VII 1878 Pernausfeld [Pärnuvälja, Paide khk.]. Paide koguduse personaalraamatu XIVa (linna- ja maakogudus, R–T), (1891–1936) järgi on Otto Jaani p. Sion olnud fotograaf (EAA, f. 3159, n. 1, s. 453, l. 90). On võimalik, et Hurda korrespondent O. J. Siin on sama isik. Sellele viitab ka Siini teises saadetises (H III 18, 37/68) leiduv märg – Pärnuvälja valdas, Paide kihelkond. Arvestades sünniaastat 1878 pidanuks ta rahvaluulekogumist alustama veelgi nooremana kui Aleksander Hanson. Kas ehk ei innustanud teda “sulge pihku võtma” just Hanson?

nendes saadetistes kokku üle saja, neist enamik kõige varasemas korjanduses. Esimese ja viimase saadetise alguses on mäрге, et materjal on korjatud Paide ja Türi kihelkonnast, aga üksikute tekstide päritoluandmed puuduvad.³² Hurt on Siiuni saadetised võtnud vastu tänu ja tunnustusega. “On õige materjaal. Täname ja palume veel koguda. Vaev ei saa mitte asjata olema,” kirjutab Hurt 100. aruandes.³³ Vaev ei ole tõesti asjata olnud. Siiuni poolt kogutu täiendab oluliselt Paide kihelkonna rahvapärимuste, eriti just regilaululiikide üldpilti. Tema kirjapanekute seas on lõikuslaule, kiigelaule (neist oli varem ainult paar teksti) ja esmakordselt isegi üks mardi- ja kadrilaulu variant. Ka rahvaehtsuse seisukohalt on Siiuni – nagu kõigi teistegi Paide ja Anna rahvaluulekogujate – kirjapanekud “õige materjal”, ilma oma-poolsete ilustusteta. Raskusi on olnud arhailiste sõnavormide kirjapanemisega: kohati esineb mõnede sõnade ja muutelõppude väärtõlgendamist, samuti kiirustamisest tingitud hooletusvigu. Kaaskirjas neljandale saadetisele (1895) teatab Siiun, et elab nüüd Tartus ja lisab ka oma uue aadressi. Vanavara on ta korjanud Paides ja võiks veel korjata, “kui sui Paide poole lähen”.³⁴ Tema neljas rahvaluulesaadetis jäi siiski viimaseks. Ehk tuli ta Tartusse edasi õppima?

1893. aastal on Hurdale Paidest 19 regilaulu saatnud T. Michelson.³⁵ See on hea täiendus eelkõige regivärsilise lüürika kogule, lüroepikate esindab ainult kaks lühikest teksti. Enamik nendest lauludest (13) on Paidest ainukordselt fikseeritud. Domineerivad naiselikud teemad. On kujundirikkaid, tunde- ja mõtteerksaid neidude laule, näiteks väga omapärase arendused laulutüüpidest “Kolm rätti” (lt. 177) ning “Hea ja kuri kodu” (lt. 161). Korrespondendi enda, samuti lauliku(te) kohta saadetises lisateavet pole. Ka meetrikaraamatute abil ei õnnestunud tema isikut tuvastada.

Paide piirkonnast pärit regilaulu leidub Hurda fondis ka Virumaa laulude seas. Nimelt on Hurda stipendiaadid, filoloogiaüliõpilane, hilisem rahvaluuledoktor ja rahvaviiside suurskogumise juht Oskar Kallas (25. X 1868 – 26. I 1946) koos meditsiiniüliõpilase Mihkel Ostroviga (22. III 1863 – 21. II 1940) 1888. aastal Jõhvi kihelkonnas Puru külas üle viiekümne regilaulu kirjutanud ühelt suhteliselt noorelt naiselt Leena Randmerilt, kelle kohta

³² H I 7, 29/76 (1–81), (1894); H III 18, 37/47 (1–15), (1894); H III 23, 441/3 (1–4), (1895); H II 54, 151/90 (1895). Kaks laulu Siiuni esimesest saadetisest (H I 7, 44 (34) ja H I 7, 47 (38)) on käesolevast kogumikust välja jäetud. Nende Türi khk. päritolu ilmneb kohalikes paiganimedes, mida Siiun on väga täpselt kommenteerinud, aga ka “paigavaimus”. Esimeses on peale Türi khk. mõisate (~valdade) nimede kasutatud ka talukohtade ja isegi heinamaa nimesid, mida võisid teada vaid kohalikud: Las mind laulda Laupa moodi./ kõerutada Kerna moodi./ viisi võtta Väätsa moodi./ tooni tõsta Tori moodi!/ Tori aga toidab Tondissaare./ Loogu küis Loodevälja (H I 7, 44 (34), vārsid 1–6). (Siiuni kommentaari järgi on Tondissaare talukoht Tori vallas, Loodevälja talukoht Kirila külas ja Loogu küis Loodevälja t. heinamaa.) Teine välja jäetud tekst (H I 7, 47 (38)) on siirdevormiline külalaul Türi khk. Kolu valla peredest.

³³ Postimees, 1894, 10. VI, nr. 124, lk. 3.

³⁴ EKLA, f. 43, m. 21: 15.

³⁵ H III 12, 485/500 (1–19).

on märgitud, et ta on sündinud Paide ligidal.³⁶ Jõhvi–Iisaku regilaulude ja laulikute ülevaates konstateerib Ülo Tedre, et Leena Randmeri “laulud on mõneti erandlikud, Jõhvis vähetuntud.”³⁷ Laulude päritolule vihjavad ka mõned Anna ja Paide kihelkonna paiganimed (vt. nt. “Oma ema ja võõrasema ootavad koju” (lt. 313, var. 1) ja “Neiud põlgavad” (lt. 8, var. 1)).

20. sajandi algul, eesti rahvaviiside süstemaatilise kogumisaktsiooni käigus, suunas Oskar Kallas Järvamaale häid kogujaid, kuid nende põhiliseks tegevuspiirkonnaks on olnud Peetri kihelkonna ala. 1911. aastal on lühiajaliselt peatunud ka Anna kihelkonnas Puiatu külas. Viiside kirjutajaks oli tolleaegne Peterburi Konservatooriumi üliõpilane, Eesti Üliõpilaste Seltsi (EÜS) stipendiaat Peeter Penna (2. I 1873 – 3. VII 1943), tekstide kirjutajaks juba kogemustega rahvaluulekoguja Voldemar Rosenstrauch (27. I 1877 – 8. I 1919). Saak oli napp – ainult kuus regilaulu, see-eest aga koguti Annast esmakordselt regiviise ja kirjutati üles ka lauliku nimi ning vanus.³⁸ Paidest pole EÜS-i fondi laekunud ainsatki noteeringut. Oma reisikirjelduses märgib Rosenstrauch, et kõige rohkem on regilaule säilinud Peetri kihelkonnas, Annas veel mäletatakse neid, kes regilaule oskasid, Paides aga polevat midagi saada.³⁹ Võib-olla kulus kogu aeg Peetri kihelkonna külates ja Paide piirkonda ei jõutudki?

Paar väikest, aga väga sisukat Paides kirja pandud regilaulukogu leidub ka ERA Eesti Kirjanduse Seltsi (EKS) fondis. Ühe 1913. aastal EKS-ile saadetud Türi kihelkonna rahvaluulekogu juures on väike vihik Paide kihelkonna regilauludega (23 teksti).⁴⁰ Vihiku kaanele on kirjutatud: “Vanavara 1904. Juula Neidoffi, snd. Tikkeri suust (Paides) mahakirjutanud A. Kruusberg”. Üheksa Juula Neidoffilt kirjutatud regilaulu leidub aga ka Türi laulude seas, kogumisaeg 1913.⁴¹ Enamik neist on 1904. a. üles kirjutatud laulude variandidid.

Teenekas ajalooarrastaja ja vanavara jäädvustaja Aleksander Kruusberg (1937. a-st Kruuspere; 31. VIII 1879 – 12. XI 1937) oli pärit Järvamaalt Türi kihelkonnast Väätsalt. Hariduse sai ta Paide linnakoolis, mitmesugustel kursustel ja vabakuulajana Tartu Ülikoolis. Kruusberg töötas Eesti Hüpoteegeipangas ning oli Eesti Rahva Muuseumi ja Eesti Kirjanduse Seltsi korrespondent. Kruusberg on kogunud rohkesti ajaloolisi rahvapärimusi. Eesti ajaloo alalt on ta avaldanud ka rea kirjatöid, peamiselt algdokumente ja mälestusi. Suuremat tähelepanu on pälvinud tööd “Esiisade enneajalooline õigus”⁴² ja “Materjale Maltsveti liikumise kohta”.⁴³

³⁶ H II 1, 266/88 (391–427), 651/6 (836–850).

³⁷ VK VIII, lk. 111.

³⁸ EÜS VIII 503/4 ja 734/6.

³⁹ EÜS VIII 474/9.

⁴⁰ EKS 1, 122/46. Vihiku esilehel (lk. 122) on pliatsikirjas märkus: Hurti Muuseumile saadud 9. X 07. Hiljem on see vihik pandud Kruusbergi 1913. a. käsikirja lõppu.

⁴¹ EKS 1, 33/40.

⁴² Aleksander Kruusberg, Esiisade enneajalooline õigus. I. Perefond. Tartu: Postimees, 1920.

⁴³ Materjale Maltsveti-liikumise kohta. Mit einem deutschen Referat. Juhan Leinberg, auch Prophet Malzwet genannt, seine Sekte und die mit seinem Namen verknüpfte Bewegung. Toim. Aleksander Kruusberg. Tartu: Loodus, 1931. A. K. eluloolised andmed on võetud EBL-ist (Eesti biograafiline

1908. ja 1909. aastal on mõned head regilaulud (kokku 7 teksti) Paides üles kirjutanud August Tobro (12. III 1887 – 19. VIII 1974).⁴⁴ Enamik neist kirjapanekutest on funktsioonilt pulmalaulud. Üldse domineerivad naiselikud teemad nagu kaunis neiu põli ja abielunaise eluraskused – pole kahtlust, et nende laulude esitajaks oli naislaulik. Tobro ise oli pärit Tartumaalt, õppis Aru ministeeriumikoolis, Treffneri gümnaasiumis ja Tartu Veterinaariainstituudi juures velskriametis. 1908. aastast alates elas ja töötas ta Paides, oli omavalitsustöötaja ja populaarne seltskonnategelane.⁴⁵

Professor Walter Andersoni (10. X 1885 – 23. VIII 1962) organiseeritud lastefolkloori kogumise aktsioonist 1920.–1930. aastatel võtsid Paide koolid aktiivselt osa. 1925. a. vastas Andersoni küsitluskavale Paide linna algkooli IV b kl. (õpetaja Alma Timsoni juhendamisel),⁴⁶ 1936. a. sama kooli IV b kl.,⁴⁷ V kl.⁴⁸ ja VI kl.⁴⁹; 1928. a. Järva Maakonna Paide Ühisgümnaasiumi I a ja I b kl. (Anni Antsov)⁵⁰; 1935. a. Paide Keskkooli I kl. ja III kl.⁵¹ Üleskirjutamine toimus koolitunnis. (Kõiki tööd kohapeal kontrollinud ja juhendanud õpetajate nimesid pole lisatud.)

Peale päris lastelaulude on Andersoni kogus rohkesti mängitamislaulude variante (“Koer läheb karja” (lt. 391) 26-st variandist 21 ja “Tee kakku!” (lt. 392) 13-st variandist 8 on õpilaste kirjapanekud, “Tii-tii, tihane!” (lt. 393) 24 varianti on kõik õpilaste poolt paberile pandud). Palju on ka loodushäälendeid, eriti pääsukese ja peoleo laulu imitatsioone (“Midli-madli” (lt. 414) 22 varianti ja “Kas Tiit teol?” (lt. 422) 16 varianti on eranditult õpilaste üleskirjutused). Sõnamäng ja -nali on lastele väga meelepärased. Sageli on lisatud absurdi nalja – näiteks on teolise leivakotti pandud “päts piima, lass leiba” (vt. peoleo laul “Kas Tiit teol?”). Rekordilise variantide arvuga on arstimissõnad “Varesele valu!” (lt. 432 – 41 variandist 37 on õpilastelt). Mingi väikse valu puhul on neid sõnu lastele väga sageli lohutuseks loetud.

Lisaks alg- ja keskkooliõpilastele rakendas Anderson lastefolkloori kogumisel ka üliõpilasi. Rahvaluulekogumist on ta arvestanud proseminaritööna. Mõned Anna kihelkonna

leksikon. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi Toimetused II. *Academicae Societatis Historicae Scripta II. Estonia*. Toim. A. R. Cederberg (peatoim.), H. Koppel, J. Köpp, A. Saareste, P. Treiberg, F. Tuglas, R. Kleis. Tartu: Loodus, 1926–1929, lk. 240) ja EBL-i täiendusköitest (Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi Toimetised X. *Academicae Societatis Historicae Scripta X. Estonia*. Tartu / Tallinn: Loodus, 1940, lk. 146).

⁴⁴ EKS 15, 1/8.

⁴⁵ Eesti avalikud tegelased. Eluloolisi andmeid. Toim. R. Kleis. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1932, lk. 342.

⁴⁶ A 7818–7849.

⁴⁷ A 15795–15823.

⁴⁸ A 15824–15853.

⁴⁹ A 15854–15872.

⁵⁰ A 10218–10245.

⁵¹ A 15072–15143.

lastelaulud (~lastele lauldud/loetud laulud) leiduvad filosoofiateaduskonna üliõpilase Marie-Elisabet Otsa (snd. 1901) proseminaritöös.⁵²

Paide–Anna “Vana kandle” köitesse lisandus Andersoni fondist kokku u. 300 teksti. (Välja on jäetud liisklugemised, riimilised ja kirjandusliku päritoluga laulud, samuti Paides õppinud, aga kaugematest kihelkondadest pärit õpilaste üleskirjutused.)

1920. aastatel on professor Matthias Johann Eiseni lähetusel stipendiaatidena Paide kandis rahvaluulet kogunud tolleaegsed filoloogiuüliõpilased, hiljem tuntud teadlased August Palm (20. II 1902 – 2. IV 1972) ja Richard Viidalepp (1935. a-ni Viidebaum; 23. I 1904 – 3. VI 1986). Mõlemad on külastanud suure repertuaariga laulu- ja jutumeest Jüri Preemat, kes elas Paide äärelinnas Kurekülas, aga pärit oli Türi kihelkonnast Kolu vallast. Millal ta Kurekülla elama asus, pole lisatud. Palmi kirjapanekutes (1926. aastast) on Jüri Preemalt 42 regilaulu, mõned riimilised laulud ja muistendid.⁵³ Viidalepa 1927. a. korjanduses on Preemalt 13 regilaulu (osalt varasemate variandid), lisaks üks loodushäälend ja paar uuemat ringmängulaulu. Lauludest rohkem on muistendeid, ka pikki muinasjutte ja mõistatusi.⁵⁴ Jüri Preema on enamasti laulnud tüüpilisi meestelaule, suhteliselt palju on sõja- ja nekrutilaulude variante (lähemalt vt. “Paide ja Anna kihelkonna regilauludest ja laulikute” lk. 78–81). Kogumistehnika kohta märgib Palm: “Laulud on etteytluse järele yleskirjutet ja pärast laulmise järele kontrolleerit.”⁵⁵ Arvatavasti on samuti toiminud ka Viidalepp.

1929. aastal asus Viidalepp tööle Eesti Rahvaluule Arhiivis (ERA), kus jätkas intensiivset kogumistööd ja sai ühtlasi rahvaluulearhiivi korrespondentide töö peamiseks juhendajaks. Ka hiljem, kui ta töötas Tallinnas Keele ja Kirjanduse Instituudi (KKI) rahvaluulesektoris (1947–1979; 1952–1962 sektori juhataja), jäi tema eriliseks huviobjektiks kodukant Järvamaa – nimelt pärines ta Peetri kihelkonnast Nurmsi külast. Järvamaa rahvapärimuse jäädvustamist (koostöös Kirjandusmuuseumi rahvaluulearhiivi folkloristidega) jätkas Viidalepp taas 1960. aastate ekspeditsioonidel, samuti kohalike korrespondentide abil.⁵⁶ Kodukoha

⁵² A 9830.

⁵³ E, StK 37, 156/92 (1–6; 1–42), 63/4 (1–4).

⁵⁴ E, StK 40, 36/47 (66–76), 113 (157–159), 122/3 (35–46), 192/6 (28–29), 297/304 (7–9), 379/422 (55–62). Richard Viidalepa varasemast rahvaluulekogumistööst on põhjalikult kirjutanud folklorist Pille Kippar. (P. Kippar, Richard Viidalepp ja Järvamaa. – Järva Teataja, 1989, 27. V, nr. 61, lk 3; 30. V, nr. 62, lk. 3. Vt. ka Kodumurre 20, Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 2002, lk. 32–37).

⁵⁵ E, StK 37, 156.

⁵⁶ Janika Oras, Kolm laulikut 1965. a. Järvamaa ekspeditsioonilt: Anette Evart, Anette Raagul, Rosalie Veinberg. – Regilaul – esitus ja tõlgendus. Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused 23. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2006, lk. 87–149, siin lk. 94–96; Janika Oras, Viie 20. sajandi naise regilaulumaailm. Arhiivitekstid, kogemused ja mälestused. Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused 27. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2008, lk. 166–168. Iseloomulikku Richard Viidalepa suundumustes ja töömeetodites vt. ka Mall Hiiemäe, Richard Viidalepp: A Folklorist with and Ethnological Inclination. – Studies on Estonian Folkloristics and Ethnology. A reader and Reflexive History. Ed. by Kristin Kuutma, Tiiu Jaago. Tartu: University of Tartu; Estonian Literary Museum, 2005, lk. 243–258.

rahvaluulehuvilisi suunas ja innustas ta pensionieaski.⁵⁷ Järvamaa rahvaluulest ja selle kogumisest on Viidalepp ise ülevaatlikult kirjutanud koduloolises kogumikus “Paide rajoonis”.⁵⁸

1929. aastal tegi Viidalepp kogumismatka Anna kihelkonda, mis ERA vanades rahvaluulekogudes oli nõrgalt esindatud. Kogutud materjalidele on lisatud lühiülevaade matkast koos täpse kaardi ja esitajate nimestikuga.⁵⁹ Laulikute küsitlemisel on Viidalepp eriti tähelepanelikult jälginud neid liike, mis Anna kihelkonna vanades kogudes peaaegu puuduvad, nagu kalendritähtpäevade laulud, mängulaulud, lastefolkloor jne. Matka algul peatus Viidalepp Paide linnas ja lõpuks ka Peetri kihelkonnas. Nagu Viidalepp oma reisikirjelduses märgib, sai matk Anna kihelkonda “sooritet eranditult jalgsi”. Kogumisolude kohta kirjutab Viidalepp järgmist: “Nende päevade [27. V – 11. VI] ebasoodsa ilmastiku tõttu ei saand see matk olla nii põhjalik, kui kui oleksin soovind. Kavatsus oli hiljem veel korraks sinna tagasi sõita, kuid seegi ei vist osutu käesoleval suvel enam võimalikuks.

Anna kihelkond pole maa-ala poolest suur – moodustub vaid Anna vallast, kuid sääl on rohkesti metsatalusid, mis teest kaugel (maanteest), suvel võõrale osalt ligipääsmatud. Need jäid mul käimata. Otsisin objekte külist ja asundusist, mis asuvad suuremate teede lähedal. Nagu paistab juba kaardilt, on kõige rohkem olnud objekte Eivere asunduses (8). Põhjus lihtne – sääl asub vanadekodu. – Säält edasi oli lähedal ka kaks tublit eite (Anu Luik ja Ann Voormuth), kes teadsid ka veel vanu laule. Kuid vanu rahvalaule laulda oskas ainult Anu Luik ja temalgi oli häälematerjali kaunis napilt.”⁶⁰ (Anu Luige ja Ann Voormuthi laulurepertuaari on lähemalt tutvustatud lk. 88–92.)

Vaatamata takistavatele asjaoludele oli Viidalepa tookordne regilaulusaak väikse ja “kultuurist rikutud” Anna kihelkonna kohta ometi küllaltki hea – üle poolesaja kirjapaneku, lisaks regilaulusugemetega loitse, loodushäälendeid ja lastelaulukesi.⁶¹ Kahjuks polnud sellel matkal kaasas viisikirjutajat, polnud ka fonograafi ega vist fotoaparaatigi – ERA kogudes pole ühtegi fotot 1929. a. suurematest laulikutest.

Aastatel 1930–1936 on Paide kihelkonna alalt muu materjali hulgas mõned regilaulud saatnud ERA korrespondent, matemaatikaüliõpilane Helene Neumann (snd. 1907. a.).⁶²

⁵⁷ 1970. aastate algul kogus endise Peetri khk. alal väga edukalt mänge ja muud lastefolkloori õpetaja Saima Paeoja koos Vodja 8-kl. Kooli õpilastega. (Sellest on Viidalepp kirjutanud ajalehes Võitlev Sõna, 1973, 22. V, nr. 60, lk.3). Kirjandusmuuseumi korrespondendina jätkas Paeoja õpilaskultuuri kogumist ka Paide 3. Keskkoolis.

⁵⁸ Richard Viidalepp, Järvamaa rahvaluulest. – Paide rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 6.–9. augustini 1972. Artiklite kogumik. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia kodu-uurimise komisjon. Eesti NSV Looduskaitse Selts, 1972, lk. 107–121.

⁵⁹ ERA II 14, 11/4. Vt. lisa 2.

⁶⁰ ERA II 14, 11/2: “Paar sõna matkast Anna kihelkonda”.

⁶¹ ERA II 14, 25/81, 165/291, 459.

⁶² ERA II 23, 27/99 (1930); ERA II 31, 242/5 (1930); ERA II 90, 47/8 (1935); ERA II 122, 165/367 (1936).

Neumanni peamiseks lauluallikaks oli tema ema, Anna Neumann Mäo vallast Seinapalu külast. Hällilaulude ja mängitamislaulude kirjanekud kajastavad veel elavat traditsiooni.

Annast on ERA korrespondentide hulka kuulunud Purdi algkooli juhataja, kirjamees ja seltsitegelane Ernst Rungi (8. XI 1885 – 28. III 1975). 1930-ndatel aastatel vastas ta ERA küsitluslehtedele ja organiseeris noorkotkaste kaastööd rahvamängude kogumisel. Laulude küsitluskavale vastates on ta kirja pannud riimilisi rahvalaule, regilaulude kohta aga märgib, et “vanemad, algriimilised rahvalaulud on täiesti kadunud”.⁶³ On lisatud häid andmeid kohalikust olustikust, aktiivsest seltsitegevusest ja ühtlasi laulutraditsiooni muutumisest, uuema, kirjandusmõjulise laulurepertuaari sissetungist. Rahvamängude saadetise juures on muuseas huvitav märkus: “Kooli [Purdi] ringkonnas on 7 võõrandatud ja tükeldatud mõisat, mis on kohale toonud palju asunikke igast ilmakaarest, mispärast puhast kohalist vanavara on raske tabada.”⁶⁴

Sõja-aastatel ja stalinistlike repressioonide aegadel oli rahvaluule kogumistöö madal seisus. Uus tõus algas alles 1950. aastate teisel poolel. Anna kihelkonna alalt lisandus uusi aktiivseid korrespondente, kultuurihuvilisi taluinimesi, tollal kolhoosnikke. Väga agar rahvapärismuste koguja oli Asta Kagovere (neiuna Leht mets), (27. V 1920 – 18. XII 2002). Alates 1955. aastast saatis ta rahvaluulearhiivile (siis Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakond) üle 3000 lehekülje kirjanekuid, peamiselt rahvajutte, uskumuste ja kommete kirjeldusi, samuti rahvaluule lühivorme. Eriti palju on ta kirja pannud pajatusi kodukandi inimestest ja külaelu pöördelistest sündmustest 20. sajandil. Mõnus jutustaja oli Asta Kagovere ka ise. Rahvajutte on temalt korduvalt helilindistatud. Rahvalaule on tema saadetistes suhteliselt vähe ja need on uuemad, lõppriimilised. Ent peamiselt just Asta Kagovere soovitusel ja juhatusel õnnestus 1965. a. ekspeditsiooni ajal leida neid, kes veel mäletasid üksikuid regilaule. Asta Kagovere sünnikodu oli Nurme külas, tema ema oli hariduselt kooliõpetaja, isa meremees. Pärast abiellumist naaberküla taluperemehe Tõnu Kagoverega kolis ta Sõmeru külla Matsile. Matsil oli arhailise elulaadiga talupere, vanad traditsioonid ja rahvatarkused olid seal au sees. Mehe lähisugulastelt pärinevadki paljud Asta Kagovere kirjanekud. Tema erihuviks oli maalikunst. Sugulastele ja sõpradele kinkis ta tähtpäevadeks alati lillemaale ja looduspilte.⁶⁵ Vaatamata kõigile suure pere muredele ja eluraskustele oli ta kõrge eani optimistlik ja huumorimeelne.

Samaaegselt Asta Kagoverega alustas rahvapärismuste kirjanemist Otilie (Olli) Niinemägi (neiuna Leht mets), (12. I 1890 – 26. IX 1980). Ta sündis ja kasvas Koeru kihelkonnas, Väinjärve vallas. Tema isa oli Ellavere karjamõisa rentnik. Otilie Niinemägi õppis Paides linna tütarlastekoolis, oli kirjandushuviline ja harrastusluuletaja ning nooremas eas

⁶³ ERA II 84, 203 (2), (1934).

⁶⁴ ERA I 5, 289 (1935).

⁶⁵ Kilde Anna kihelkonnast, lk. 117.

tegi kaastööd ajakirjandusele. 1909. aastal kolisid tema vanemad Koeru kihelkonnast Annasse, kus ostsid Pritsu talu Nurme (end. Nurmsi) külas. 1910. aastal abiellus ta Puiatu küla Kööba talu perepoja Robert Niinemäega, kes oli suur laulu- ja muusikasõber, mängis kannelt (simlit) ja viiulit. Koos käidi laulukooris ja näiteringis. Otilie Niinemäe repertuaaris olid põhiliselt kirjandusliku päritoluga laulud ja koraalid. Mõned temalt või tema enda poolt kirja pandud, hiljem ka helilindistatud vanad rahvalaulud, peamiselt laste mängitamislaulud, on õpitud mehekodus Annas.

Otilie Niinemäe esimesed rahvaluulekirjapanekud jõudsid Kirjandusmuuseumi 1956. aastal. Otsene “äratus” tuli oma tütrelt, Olli (Otilie-Olga) Niinemäelt (1958. a-st Kõiva), kes tollal Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnas töötades püüdis taasestada korrespondentide võrku ning uusi kaastöölisi otsides alustas kõigepealt oma koduümbrusest ja lähisugulastest.⁶⁶ Rahvaluulekogumisega oli Otilie Niinemägi aga kokku puutunud ka noore noorikuna, kui 1911. aastal tema mehekodus Kööbal peatusid Peeter Penna ja Voldemar Rosenstrauch.⁶⁷ Otilie Niinemäe üleskirjutusi pole eriti palju – ainult paarsada lehekülge. Regilauludest on sealhulgas vaid paar fragmentaarset teksti, lisaks mõned regilauluelementidega mängitamislaulukesed. Mõõtmaltult suur oli aga tema abi ja tugi tütrele selles temale endalegi juba noorest east hingelähedases töös.

1960. aastate teisel poolel oli rahvaluulearhiivi üks aktiivsemaid korrespondente Albert (eestistamiseni Alfred) Lauri (30. VI 1904 – 8. XII 1970). Ta oli põline Anna kihelkonna inimene. Tema kodutalu Nõrgla asus Anna kiriku lähedal, paar kilomeetrit Purdi mõisast. Lauri oli mitmekülgsede kultuurihuvidega inimene, iseõppija nagu ta isagi. 1920.–1930. aastatel osales ta agaralt tolaeagsetes seltsides. Anna Haridus-Muusika Seltsis oli Lauri üks kirjatoometajaid.⁶⁸ Ta oli mõtleja ja arutleja, aga ka aktiivne sekkuja, kes küllaltki mõjusalt kasutas “laulurelva”, kui kusagil viga nägi laita.⁶⁹ Oma uuemaaegsete kriitiliste pilkelauludega järgis ta kohalike külalaulumeistrite traditsiooni, ent teda võib pidada ka Anna kihelkonna viimaseks regilaulikuks. Isalt ja emalt õpitud regilaule on ta juba nooremas eas üles kirjutanud ja kohaliku näiteringi etendustes kasutanud.⁷⁰ 1965. a. Järvamaa ekspeditsiooni ajal laulis ta need regilaulud ka helilindile.⁷¹

⁶⁶ Olli Kõiva sugulane (onutütar) oli ka Asta Kagovere; rahvaluulet (kaasaegset õpilasfolkloori) hakkas hiljem koguma ka Olli vennatütar Helle Niinemägi (Metslang).

⁶⁷ Oma reisikirjas märgib Rosenstrauch kohalike abistajate hulgas ka Olli Lehtmets-Niinemäe perekonda (EÜS VIII 476/7).

⁶⁸ Ülle Jääger, Kultuuriasutused ja nende tegevus. – Järvamaa. Loodus. Aeg. Inimene. 2. Koost. Taavi Pae, Henn Sökk. [Tallinn:] Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2009, lk. 415–436, siin lk. 429.

⁶⁹ Vt. ka Kilde Anna kihelkonnast, lk. 92–93.

⁷⁰ RKM II 213, 547 (16).

⁷¹ RKM, Mgn. II 1057.

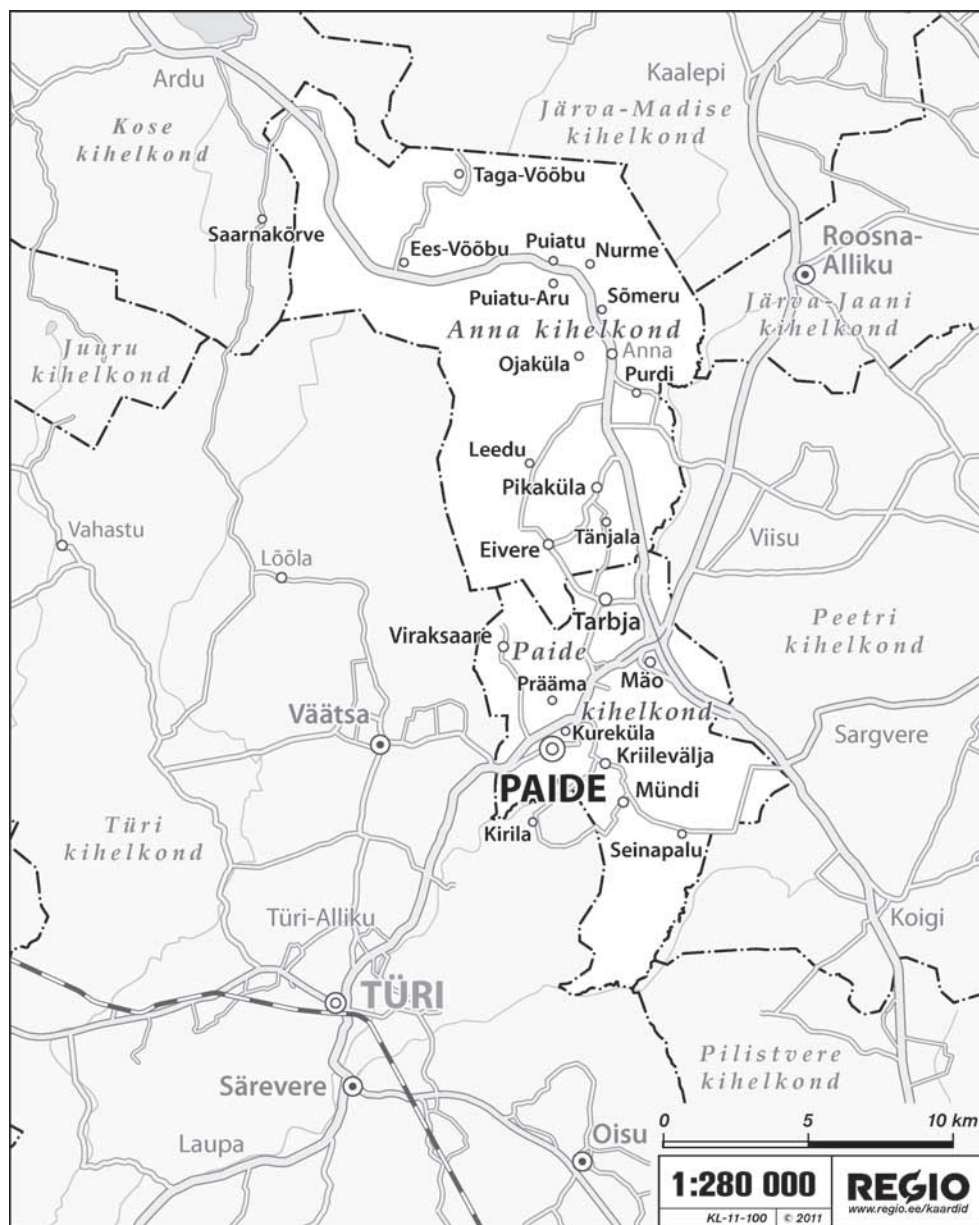
1965. a. ekspeditsiooni käigus⁷² täienesid Anna regilaulukogud eeskätt hälli- ja mängitamislauludega, mis tollal polnud veel elavast traditsioonist päriselt kadunud. Ka mäletati üksikuid orjuslaule, mardi- ja kardilaule (enamasti küll ainult algusvärse). Oli ka erandlikke leide mõnest terviklikust regilaulust, mis olid esitajale koos viisiga mällu sööbinud nendelt, kellele regilaulud olid veel olulised.⁷³ Ekspeditsiooni kõige tähtsamaks tulemuseks oli see, et esmakordselt õnnestus Anna regilaule ka helilindistada, samuti lisandus kuuldelisi noodistusi. Mõnevõrra täienesid ka andmed regilauludega seotud kombestiku ja esitamistavade kohta.⁷⁴

Viimane Anna kihelkonna regilauluelementidega lastelaulu helilindistus pärineb 1990. aastast, see on siinkirjutaja salvestus iseendalt (“Sõit-sõit Suureküla poole!”, lt. 387, var. 3); viimase teksti on siinse teose autor 1999. aastal kirja pannud oma vanemalt õelt Aurora Niinemäelt (16. X 1915 – 9. I 2003), (“Jõudke, jõulud!”, lt. 60, var. 3). Nii võib kokkuvõttes öelda, et selle kogumiku laulud on jäädvustatud 150 aasta kestel – alates 19. sajandi keskel üles kirjutatud müütilise loomislauluga (“Loomine”, lt. 1) ja lõpetades lastelaulukestega 21. sajandi künnisel.

⁷² Üldist 1965. a. Järvamaa ekspeditsiooni kohta: Selma Lätt, Rahvaluule kogumise ekspeditsioon 1965. a. – Rahvapärimate Kogu 6. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, 1968, lk. 85–86; Janika Oras, Kolm laulik 1965. a. Järvamaa ekspeditsioonilt: Anette Evart, Anette Raagul, Rosalie Veinberg, lk. 94–96; Janika Oras, Viie 20. sajandi naise regilaulumaailm, lk. 166–168.

⁷³ “Käisin Albert Lauri juures. Ta teab palju ja tunneb vanade pärimuste vastu tõsist huvi. On ajalehe jaoks neid ise kirja pannud. [...] Ilma reaalse lootusega küsisin muuseas siiski ka regilaule, aga imedimeks ei jäänudki see küsimine nagu hüüdjaks hääleks kõrbe. Minu pärimiste peale tõi ta tagatoast koltunud paberilehe, millele tema isa oli kirjutanud koos nootidega (!) ühe vana regilaulu [Nooriku virkuseõpetus + Anumate puhtus]. Isa laulnud seda sageli viiuli saatel ja nii jäi see ka Albertile meelde.” (Olli Kõiva ekspeditsioonimärkmetest jaanipäeval 1965. Autori valduses).

⁷⁴ Olli Kõiva kirjapanekud asuvad EKM ERA-s: RKM II 213, samas köites on ka Tiit Roonurme noodistused; Alo Põldmäe noodistused on RKM II 196, 495 jj.

Anna ja Paide kihelkonna laulikute elukohad.

PAIDE JA ANNA KIHELKONNA REGILAULUDEST JA LAULIKUTEST¹

Ottilie Kõiva

Sidemetest teiste kihelkondadega

Paide ja Anna kihelkonna regilaulutraditsioon kuulub ajalooliselt kokku Peetri kihelkonna laulupärimusega. Põhiliselt nende kolme kihelkonna alal asus Järva-Peetri muinaskihelkond, mille keskuseks oli “väga tore, suur ning rahvarikas” Kareda küla.² Omaette (kiriku)kihelkondadeks said Paide ja Anna alles 17. sajandil (Paides oli varem vaid linnakogudus). Anna kihelkonnale lisandus veel Mustla küla Kose kihelkonnast ja Paide kihelkonnale osa Türi kihelkonnast (vt. ka Priit Lätti, “Paide ja Anna. Kihelkondade ajalooline ülevaade”, lk. 12). Tihedad on olnud sidemed ka teiste ümberkaudsete kihelkondadega.

Järva-Madise ja Anna kihelkonna vahel laiuvad küll Kõrvemaa rabad ja sood, kuid seegi pole suutnud takistada omavahelist suhtlemist. Talveteega on vahel Järva-Madise kirikus käidud. Selgetel talvapäevadel kostab Järva-Madise kirikukellade helingi Annasse. Ka soojal ajal on üle raba ühendust peetud. “Anna kihelkonna noorusel oli mitmestkümnest põlvkonnast see komme, et ristipäeval mindi jalgsi läbi raba otse 5–6 kilom[etrit] Järva-Madise kiriku.”³ Endisaegadel, kui Annas ei olnud veel oma kirikut (puukabel ehitati 1650, kivi-kirik valmis 1780) või puudus oma õpetaja, on Järva-Madise õpetaja ajutiselt ka Annas tee-

¹ Pealkiri on mõnevõrra tinglik. Esiteks juba seetõttu, et Paide ja Anna kihelkondade vanem lauluvara on ühine Peetri kihelkonna regivärsipärimusega. Teiseks seetõttu, et andmed vanade rahvalaulukogude juures on väga ebatäpsed – “Paide piirkonnast” kirjapandud laulud võivad osalt pärineda ka lähedastest naaberkihelkondadest. Kahe saadetise juures on üldsõnaline teade “Korjatud Paide ja Türi kihelkonnast”, olemasolevatel andmetel on aga mõned laulikud varem elanud naaberkihelkondades. Lauludele lisatud andmestiku kontrollimisel on ilmnenud lahknevusi lauliku kirikukihelkondliku kuuluvuse ja tegeliku elukoha vahel – elukoha vahetamisel võidi vahel jääda endise kodukiriku koguduse liikmeks. Sidemed ümberkaudsete kihelkondadega on nii või teisiti mõjutanud kohalikku laulutraditsiooni.

² HCL = Henriku Liivimaa kroonika. Heinrici Chronicon Livoniae. Toim. Enn Tarvel. Tallinn: Eesti Raamat, 1982, XV: 7.

³ RKM II 68, 263 (29) < Anna khk., Nurme k. – Ottilie Niinemägi, snd. 1890 (1957).

ninud; tihedamad sidemed olid siiski Peetri ja Paide kirikuga. Alates 1738. aastast oli Anna kihelkonnal Paide kihelkonnaga ühine kirikuõpetaja.⁴

Naaberkihelkondade omavahelistest kontaktidest on rahvaluulekogudes andmeid peamiselt 20. sajandi algupoole kohta. Kõrvemaa kaugetes metsakülades ja rabasaartel käidi tihti vastastikku tantsupidudel ja jootudel, valla- ja kihelkonnapiirid suhtlemist ei seganud. Nurme külas pajatati veel paarkümmend aastat tagasi, kuidas kaks Anna valla noormeest enne I maailmasõda jõgepidi Kollassaarele (Albu v.) varrudele sõitnud, seal vadereid mänginud ja lakkades seignelnud.⁵ Taga-Võõbu küla *lamakatel* Selisaares (Anna khk.) käinud poisse mitmest külast ja vallast: Kaalepist (Järva-Madise khk., Albu v.), Ardust (Kose khk., Kõue (end. Triigi) v. Harjumaal), Mustlast ja Purdist (Anna khk., Anna v.) – “metsaküla tüdrukud olid hindas”, meenutas Järva-Harju piirimailt “kolme valla nurgast” pärit laulik Katarina Kreti. Kiigel käinud Katarina koos õega aga Pallisaarel Kõrvekülas (Järva-Madise khk., Albu v.), sest Taga-Võõbus külakiike polevat olnudki, ainult lauahüppamine olnud.⁶

Maakondadevahelist suhtlemist on 1965. a. ekspeditsiooni ajal hoolikalt jälginud Mall Hiimäe (siis Proodel); suuniseid selleks sai ta ekspeditsiooni üldjuhilt Herbert Tampereelt. Välitööde lõpul resümeeis Hiimäe: “Järvamaa ja Harjumaal piir ei ole piiriks inimeste ja rahvaluulenahtuste vahel. Tegelikult on Harju ja Järva omade sidemed olnud nii majanduslikud kui kultuurilised.”⁷

Kose kihelkonna vahendusel on Anna kihelkond olnud ühenduses ka Ida-Harju regilaulu pärimusega, mis Herbert Tampere hinnangul on “väga rikkalik ja üks kõige täiuslikumaid kogu Eestis”.⁸

Kui sagedased on olnud töö- ja elukohtade vahetamised naabermaakonda või -kihelkonda (eriti Anna, Paide, Peetri ja Türi kihelkonna piires), samuti kaugelt naisevõtmised ja kaugemale meheleminemised, see nähtub ka siinsete laulikute eluloolistest andmetest. Väga oluline teema on see ka regilauludes. Elukoha muutmisel ei katkenud sidemed varasema kodu-kihelkonnaga. Tähtsamate pühade ajal, eriti jaanipäeval, käidi ikka omaste kalmudel nagu tänapäevalgi, käidi kirikus ja pärast kirikuteenistust ka lähedalasuvas kõrtsis – Anna kõrts oli kirikust vaid mõne sammu kaugusel (vt. fotot).

⁴ August Wilhelm Hupel, *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland. Dritter und letzter Band*. Riga: zu finden bey Johann Friedrich Hartknoch, 1782, lk. 520.

⁵ RKM, Mgn. II 4427 (22) – O. Kõiva < Asta Kagovere (1990).

⁶ RKM II 213, 395/6 (25, 26) – O. Kõiva < Katarina Kreti, snd. 1913 (1965).

⁷ RKM II 195, 683, ka 289/94 ja 677; vt. ka Janika Oras, *Kolm laulikut 1965. a. Järvamaa ekspeditsioonilt: Anette Evart, Anette Raagul, Rosalie Veinberg. – Regilaul – esitus ja tõlgendus*. Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused 23. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2006, lk. 87–149, siin lk. 107, 111–116; Janika Oras, *Viie 20. sajandi naise regilaulumaailm. Arhiivitekstid, kogemused ja mälestused*. Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused 27. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2008, lk. 169 jj.

⁸ Herbert Tampere, *Harjumaal rahvaluulest. – Harju rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 11.–14. juulini 1974*. Artiklite kogumik. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia kodu-uurimise komisjon. Eesti Geograafia Selts, 1974, lk. 303–310, siin lk. 304.

Regilaululiikidest ja -tüüpidest

Paide–Anna “Vana Kandle” köide esindab tüüpilist Põhja-Eesti põlise põllunduspiirkonna regilaulutraditsiooni. Kui võrrelda Harju- ja Virumaa alalt seni ilmunud VK köidetega,⁹ siis laululiikides suurt vahet ei ole, küll aga laulutüüpides, kirjapanekute arvus ja variaabluses. Rannäärsete kihelkondade laulurepertuaari omapäraseks jooneks on Soome mõju, eriti Lügänu lauludes. Hoopis eriilmelised, osalt lausa vastandlikud on aga Mustjala ja Kihnu VK köited nii laululiikide esindatuse kui ka eri liikide proportsioonide poolest: Põhja- ja Kesk-Eestile iseloomulikud lõikuslaulud ja kiigelaulud puuduvad seal peaaegu täiesti, väga vähe on ka orjuslaule, ülikkalkult on aga pulmalaule.¹⁰ Paide ja Anna, need kaks hilistekkelist väikekihelkonda, ei saa muidugi regilaulude hulga poolest võistelda vanade ja suurte ning eriti laulurikaste kihelkondadega, nagu Kuusalu, Haljala ja Kadrina, kus ka kogumistöö on olnud väga intensiivne, kuid “Vana Kandle” täielikus seerias väärivad väikekihelkonnad igati võrdset tähelepanu suurtega.

Regilaulutekste e. variante (k.a. regilauluelementidega lastelaulud, loodushäälendid ja loitsud ning mõned siirdevormilised laulud ja fragmendid) on käesolevas köites kokku 1018; nummerdatud laulutüüpe on 439; liitlaulude põhitüübiga kontamineerunud regilaulutüüpe, millel väljaandes oma tüübinumber puudub, on 157. Enamik Paide–Anna regilauludest on esindatud ainult ühe variandiga (ühevariandilisi laulutüüpe on 286). Variantide vähesuse peapõhjuseks on hiline ja nõrk kogumistöö, seda eeskätt endise Anna kihelkonna alal. Nagu juba märgitud, on Paide ja Anna kihelkonnad juuripidi seotud Järva-Peetri muinaskihelkonnaga, sealt on pärit vana ühine laulurepertuaar. Koos kõigi Peetri kihelkonna regilauludega oleksid eeltoodud arvud üle poole suuremad.

Paide–Anna lüroepilised laulud (lt. 1–33) on enamasti kirja pandud 19. sajandil. Kõige pikemad ja täielikumad on Friedrich Russowi 1850. a. paiku Paide piirkonnast kogutud laulud, nende seas ka müütiline “*Loomine*” ja perekonnaballaadid “*Tütarde tapja*” ja “*Mehetapja*”. Põhiosa selle kogumiku lüroepikast ongi pärit Paide kihelkonna alalt, kus 19. sajandi lõpukümnenditel, Jakob Hurda suurskogumise ajal, oli mitu tublit kohalikku korrespondenti (vt. “Regilaulude kogumisest Paide ja Anna kihelkonnas”, lk. 53 jj.) Suhteliselt palju on lüroepilisi laule kosjadest ja perekonnavalust, aga ka sõjast ja nekrutist – nendest laulurühmadest püsisid mõned laulutüübid imeväärselt kaua traditsioonis. Muistse “*Venna sõjaloo*” kaheksast variandist on kolm üles kirjutatud 1920. aastate lõpul, “*Tütarde tapja*” viiest variandist kaks on noteeritud 20. sajandi alguskümnenditel. Mitmest laial alal tuntud laulutüübist on omapäraseid variante või lokaalredaktsioone, näiteks “*Lunastatav neiu*” (lt. 13), “*Haige noorik*” (lt. 16), “*Tütarde tapja*” (lt. 14), (vt. “Paide ja Anna kihelkonna laulute regilaulurepertuaarist”).

⁹ VK VI: 1–2. Haljala regilaulud (1989); VK VIII. Jõhvi ja Lisaku regilaulud (1999); VK IX. Lügänu regilaulud (2009); VK III. Kuusalu vanad rahvalaulud I (1938) – sisaldab ainult Kuusalu asundustest kirja pandud regilaule. Kogu Kuusalu kihelkonna regilauluvara (mitu tuhat teisendit) alles ootab publitseerimist.

¹⁰ VK V. Mustjala regilaulud (1985); VK VII: 1–2. Kihnu regilaulud (1997, 2003).

Töölaulude peatükk pole pikk. Lõikuslauludest (lt. 34–41), sellest Põhja- ja Kesk-Eesti kõige põhilisemast töölaululiigist, on ainult 9 kirjapanekut, milles (koos kontaminatsioonidega) on esindatud 10 laulutüüpi. Anna kihelkonna alalt on vaid kolm lühikest, osalt fragmentaarset teksti (aastatest 1911 ja 1929). Kogumistöö on tõepoolest olnud nagu vilja-peade noppimine kõrrepõllul.

Lõikuslaulude tüübid “*Kaualõigatud põld*”, “*Halb sirp*”, “*Mis otsas ootab*” jt. olid tuntud ja populaarsed ka teistes Järva, Harju ja Viru kihelkondades, samuti rehepeksulaulud “*Rõõmus rehepeksja*” ning sellega liitunud “*Ma lähen rehele, rebane*” (2 varianti, Paide khk.).¹¹ Ülemaalse levikuga heinaniidulaulust “*Vikat niidab, ma vilistan*” on ainult üks fragmentaarne variant (Paide khk.).

Mõnevõrra rohkem on regivärsilisi karjase laule (lt. 44–48) – 6 laulutüüpi (k.a. ainult liitena esinev “*Karjased ja lamburid*”). Tundetoonilt on karjalaulud väga erinevad: on vaeslapse kurbust – “*Karjase pühapäev*”, “*Karjase põli*” (esimeses variandis liitub “*Kurva kodu*”); on helget suvist loodusmeeleolu – “*Eit teeb kaku karjasele*” + pääsukeselaul “*Siblin-sablin*”. Peaaegu kõik kirjapanekud pärinevad Paide kihelkonna alalt. Annast on ainult üks lühike tekst – lõppriimilise “*Karja-Tõnu*” lauluga kontamineerunud “*Laisk karjane*”.

Erinevalt rannaäärsetest kihelkondadest puuduvad meresõidu- ja kalurilaulud. Üksikuid laule (~motiive) kalapüügist ja kaladest küll esineb, aga muudes laululiikides, näiteks ülemaalse levikuga “*Mõrrad mõisa poole*” (lt. 266, ptk-s Mõisaorjus) ja “*Kalajõgi*” (liitena kord pulmalaulus “*Lahkumise valu*” (lt. 105, var. 3), kord laulus “*Laulud lutsu suust*” (lt. 131, var. 2)).

Naiste koduste tööde laulud (lt. 49–52) “*Sõõru, lehmakene!*”, “*Kokku, koorekene!*”, “*Keeda putru!*” on mõnevärsilised, noteeritud Anna kihelkonnast 20. sajandil. Algne töömaagiline funktsioon on ammugi taandunud, aga lastele loetud-lauldud värsid on kaua traditsioonis püsinud. “*Vanaema muidu rääkis laste juures,*” ütles “*Sõõru, lehmakese*” kohta selle esitaja Alma Tiigi (snd. 1901. a.) 1965. a. Järvamaa rahvalaulekogumise ekspeditsiooni ajal. Hoopis erinev on laulutüüp “*Käsikivi*” (2 var. Paide khk-st 1889. a.). Variandid on suhteliselt pikad, sisult on need neidude lüürilised kaebelaulud.

Huvitavalt mitmekülgse laulurühma moodustavad teekäigulaulud (lt. 53–57). Kirjapanekutes domineerivad neidude laulud: “*Neiud öösel käimas*” (5 var.), “*Lähme lillakile!*” (1 var.) ja “*Riia rikkumine*” (1 var.), aga esindatud on ka laialt tuntud meestelaul “*Hakkame, mehed, minema!*” (2 var.) ja laulutüüp “*Orjade tee*” (1 var.), mida lauldi mõisa teole minnes ja teolt tulles. Kaks Põhja-Eestis populaarset teekäigulaulu, “*Kodu kauget*” ja “*Upume ojasse*”, esinevad Paide tekstides sageli liidetena. Anna kihelkonna alalt pole kahjuks ühtki regivärsilist teekäigulaulu kirja pandud, ent teel laulmise traditsioon oli Annas elav veel 20. sajandil. Siis aga lauldi riimilisi rahvalaule või ka tuntud koorilaule. Usutavasti võis teoorju-

¹¹ Siin ja edaspidi on liitlauludes nimitüüp (laulu pealkirjaks võetud tüüp) kursiivis, teiste lauluosade tüübinimed püstkirjas.

se ajal just Annas olla palju teekäigulaule, sest teotee kaugetest metsaküladest Purdi mõisani oli väga pikk.¹² Palju on lauldud ka rabasaartele heinale või marjule minnes.

Kalendritähtpäevade lauludest (lt. 58–63) on kõige rohkem kirjapanekuid “*Mardilaulust*” (9 var.) ja “*Kadrilaulust*” (8 var.); Anna ja Paide kihelkonna variantide arv on peaaegu võrdne. Annast on veel 1965. ja 1966. aastal noteeritud martide viljaõnne-loits “*Sisse viskan seemnevilja*” (lt. 58, var. 8a ja b). Karja- ja pereõnne soovimise sõnu kaasneb nii mardi- kui kadrilaulu variantidega, aga ka sajatamisi, kui “sante” sisse ei lastud. Kadri- laulu pikemad ja täielikumad tekstid pärinevad Anna laulikute lt. 1929. aastast, kadride teekonna kirjeldamisel kurdetakse eriti soos ja rabas sompamisi.

Jõulupühade laulud “*Jõudke, jõulud!*” (lt. 60, 3 var.) ja “*Jõnkadi-jõnkadi, jõulud tulevad!*” (lt. 61, 1 var.) kuuluvad pigem laste repertuaari, varasemad variandid ongi õpilaste poolt kirja pandud. Viimane variant laulutüübist “*Jõudke, jõulud!*” (Anna khk.) on fikseeritud 1999. a. Esitaja (Aurora Niinemägi, snd. 1915. a.) kommenteeris: “Vanavanemad lugesid lastele. Lapsed ütlesid ka järele. Seda ei lauldud. Neid laulukesi korrutati kümneid kordi.”

Vastlalauludest on kaks varianti tüübist “*Linad liulaskjale!*” (lt. 62, Anna khk., 1929. a.). Jaanilauludest on üksainus noteering – “*Jaaniapäev vara tulnud!*” (lt. 63, 1888. a., esitanud Leena Randmer, snd. 1850 Peetri kihelkonnas).

Kiigelaulud (lt. 64–73), see Järvamaale väga iseloomulik laululiik, on kahjuks samuti võrdlemisi väheste kirjapanekutega esindatud. Ent kui arvestada ka kontaminatsioonidena või kiigetsükli osadena esinevaid liiteid, on eri laulutüüpe kokku 16. Kõige varasem kiigelaulutsükkel on kirja pandud 19. sajandi keskpaiku Paide kihelkonnas ja kajastab veel elavat traditsiooni: “*Kiige toomine*” + “*Kas on kiik venna tehtud*” + “*Kitsas kiik*” + “*Laske kiigelt maha!*” (lt. 64, var. 1). Kiigelaulud on enamasti pikad ja liideterohked. Nende laiemat tuntuust ja kiigetraditsiooni elujõudu 19. sajandil näitab ka kiigelauluvärsside kasutamine teistegi, ilmselt kiigel lauldud laulude sissejuhatuseks, nt. “*Oleks mu hääl endine!*” (lt. 126, ~1850. a.) ja “*Kurva kodu*” (lt. 306, 1888. a.).

Vanad laulumängud ja neid saatnud regivärsilised mängulaulud taandusid 19. sajandi lõpupoolel kiiresti käibelt, asemele tulid ringmängud ja lõppriimilised ringmängulaulud. Vanu mängulaulutüüpe (lt. 74–85) on Paide ja Anna kihelkonna alalt fikseeritud siiski suhteliselt palju (12 nimitüüpi + 1 kontamineerunud tüüp), kuid osalt on tekstid fragmentaarsed ja enamasti puudub mängukirjeldus. Teisendeid on äärmiselt vähe, ainult “*Lambamängust*” (2 var., Anna khk., 1929. a.) ja “*Kuningamängust*” (2 var., Paide khk., 1893. a. ja 1926. a.).

¹² Teotee pikkus oli raske probleem. Harju piiri lähedalt Mustlastki tuli Purdi mõisas teol käia. Kõrve-maa teoliste otsetee külast mõisani, nn. *vaimutee* läks kohati mööda hagudest ja roigastest sooteed e. (soo)silda. Laulu “*Hobune varastatud*” + “*Tilluke teomees*” (lt. 26, var. 1a) esitaja Tõnis Paimets (1965. a. 80 a.v.) on arvanud, et tilluke teomees nuttis sellepärast, et hobusega sõites lõhkus “silla, kust vaimutee käis üle valla” (T. P. märkus laulu lõpu kohta: “Võttis poisil vee lahti – vaimutee läks kõve-raks.”).

“Nõelamängust”, “Hanemängust” ja “Kullimängust” on noteeritud vaid üksikuid värsse; “Hobusemängu” on küll kirjeldatud, kuid laulusõnad kirjanepikus puuduvad.

Kuigi vanad pulmakombed ja neid saatnud regivärsilised tavandilaulud taandusid Järva- maal varem kui mujal Põhja-Eestis, on Paide–Anna pulmalaulude tüübistik (lt. 86–123) siiski suhteliselt hästi esindatud, laule (osalt küll kuluvorme) on “kahe otsaga” pulmade kõigist põhilistest järkudest ja laululiikidest: saaja saabumine mõrsjakoju, mõrsja otsimine, mõrsja lahkumine vanematekodust, saabumine peiukoju, tanutamine, tantsitamine, veimedele jagamine; eraldi liikidena saab välja tuua õpetuslaulud, söögilaulud, vastastikused pilkamised, kiitmised ja laitmised (*kiustelaulud*, *vastandlaulud*), mida võidi laulda mõlemal pool. Enamik kirjanepikutest pärineb Paide kihelkonna alalt 19. sajandist (varaseimad noteeringud u. 1850. a.). Laulutüüpide üldarv selles peatükis on 52, neist 14 tüüpi esinevad kontaminatsioonidena. Variante on üles kirjutatud vähe, peamiselt õpetuslauludest ja mõrsja lahkumislauludest, mis on eriti kujundirikkad ja emotsionaalsed, osalt itkulised: “*Lahkumise valu*” (3 var. + 3 var. liidetena), “*Mõrsja lahkumine*” (3 var.), “*Ehi, neiu, saaks minema!*” (3 var.), “*Kodu nutab mõrsjat*” (1 var. + 2 var. liidetena); erandlikult palju on kirjanepikuid “*Nooriku virkuseõpetusest*” (7 var., neist viimased Annast 1965. a.). Peaaegu kõik Paide–Anna pulmalaulutüübid on tuntud ka ümberkaudsetes Põhja-Eesti kihelkondades, laulikute tuleb aga ette huvitavalt omapäraseid variante (~redaktsioone), lokaalset värvingut lisavad kohalikud paiganimed, näiteks laulus “*Neidu pole kodus*” (lt. 91):

Reepalus¹³ olnud rehele,
Paides ta pea silinud,
Õetlas¹⁴ õe maganud,
Kurjaveres¹⁵ kurvastanud. (Paide khk. – F. Russow ~1850. a.).

Võrreldes töö- ja tavandilauludega on lüürilisi laule laulust ja laulikust (lt. 124–151) suhteliselt palju – 28 laulu, milles (liidetega kokku) on esindatud 40 eri laulutüüpi. Hea lauluhääl, laulud ja laulmise oskus on ka Paide–Anna laulikute seas olnud suur ja hinnatud väärtus: “*Laula, kuni elad!*” (lt. 124, 2 var. Anna khk.); “*Küla jääb kuulama*” (lt. 125, 1 var. Anna khk.-st + 6 var. liidetena Paide khk.-st); “*Lauliku soost*” (lt. 128, 4 var. Paide khk.). Viimase laulutüübi püsiliiteks on laulu imeväge ülistav “*Lauldud hobu ja sadul*”, mis esineb aga ka iseseisvalt (lt. 127, 2 var. Anna ja Paide khk.).

Laulud laulust, nagu kiigelauludki, on kuulunud eelkõige neidude repertuaari. Sarnaselt kiigelauludele on ka nende laulude varaseimad variandid liideterohked. Näiteks enne 1850. aastat Paide kihelkonnast kirja pandud tsükkel: “*Oleks mu hääl endine!*” + “*Laulan mere*

¹³ Reepalu – Reopalu küla Paide läänepiiril.

¹⁴ Õetla – Õötla mõis ja küla Peetri kihelkonnas.

¹⁵ Kurjaveres – Vodja küla vanem nimetus (Peetri khk.).

maaks” + “Hääl ära viidud” + “Ärge sööge mu häälekest” + “Hea hääl” + “Metsa murd” (lt. 126, var. 1). Älgusväršid

Kui lähen kiike kiikemaie,
kiigelauda laalemaie ...

osutavad ühele peamisele laulmiskohale tollal ja veel pool sajandit kauemgi.

Enamik eelnimetatud Paide–Anna laulutüüpidest on tuntud ka mujal Põhja-Eestis, eriti Kesk-Eestis, mõned neist olid ka ülemaaliselt populaarsed, näiteks “Laula, kuni elad!”, “Küla jääb kuulama” ja “Suude sulg”. Andekad laulikud on aga vanu laule mitmeti varieerinud. Traditsiooniliste värsside ümberütlemisega ja uute rõhuasetustega on lauludele antud uus sisu, vahel hoopis vastupidine varasemale, näiteks eneseirooniline “*Ei mõista laulda*” (lt. 142, var. 1, vt. Leena Randmeri lauludest, lk. 81–84); “*Laulan palgatagi*” (lt. 151, vrd. “Lauliku le palka” – VK VI 602); “*Lugu, nagu loodud*” (lt. 141, vrd. “Lugu, nagu lauldud” – ERIA 63); “*Loo seadja süüdi*” (lt. 143, vrd. “Ei ole süüdi” – VK III 208 ja “Süü on pingiseadjal” – VK IX 442) – viimasel juhul on tegemist humoristliku pulmalaulu vaimuka ümberpööramisega. On need lauliku(te) improvisatsioonilised arendused või lokaalsed tüübid (~lokaalrekordatsioonid), jääb selgusetuks, sest rohkem kirjapanekuid pole.

Järgnevad laulurikkad peatükid inimese elukaarest ja pereringist alates lapsepõlvkodust ja lõpetades uute peresuhetega pärast abiellumist: Kodu ja lapsepõlv (lt. 152–165), Noorrahva elu (lt. 166–197), Armastus ja kosjad (lt. 198–232), Abielu ja peresuhted (lt. 233–260). Kõige rohkem on laule noorrahva elust, armastusest ja kosjadest. Põhiliselt on need neidude ja naiste laulud, ent üllatavalt palju on ka meeste repertuaari kuulunud, mõneti obstsöönseid laule¹⁶ (vt. Jüri Preema laulud, lk. 80, Juula Neidoffi laulud, lk. 87). Põhja- ja Kesk-Eestis või ka ülemaaliselt populaarsete laulutüüpide kõrval on omapäraseid, seni teadaolevatel andmetel ainult Paide või Anna kihelkonnast ja vaid ühel korral kirja pandud regilaule. Nende lähtealuseks on aga ikkagi vanad tuntud laulud, näiteks: “*Tüdurukud viivad meeled peast*” (lt. 169, vrd. lt. “*Õlu viib meeled peast*”); “*Kaasa ja armud*”

¹⁶ Meeste regilaulutraditsiooni tugevusele Järvamaal on tähelepanu juhtinud R. Viidalepp (Richard Viidalepp, Järvamaa rahvaluulest. – Paide rajoonis. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 6.–9. augustini 1972. Artiklite kogumik. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia kodu-uurimise komisjon. Eesti NSV Looduskaitse Selts, 1972, lk. 107–121, siin lk. 110–111.) Sama on täheldanud J. Oras Järvamaa laulikute uurimisel. Ühtlasi toob ta esile asjaolu, et 20. sajandi regilaulupärimust iseloomustab ka üldisemalt “otseütleva, sugudevahelistele suhetele meeste vaatepunktist läheneva regilaulu suhteliselt pikem traditsioon püsimine.” (Janika Oras, Viie 20. sajandi naise regilaulumaaailm, lk. 193.)

Herbert Tampere märgib, et ka läänepoolse Harjumaa rahvalaulude kandjaiks on olnud “võrdlemisi suurel määral mehed, nagu see tildse on iseloomulik Lääne-Eesti põhjapoolsele aladele”. (Herbert Tampere, Harjumaa rahvaluulest, lk. 303.) Meeslaulikute oluline osa regilaulupärimuses ilmneb aga ka Virumaa kihelkondade Haljala, Lügänu, Jõhvi ja Iisaku “Vana Kandle” köidetes.

(lt. 248, vrd. “Ema ja armud”); “*Koduväi kaebus*” (lt. 255, vrd. “Kuidas nõuad äia meele”) – pulmalauludele iseloomulik otsene pöördumine pruudi või peigmehe poole on siin asendatud enesekohaste jutustavate värssidega.

Sakste ja mõisasundijate vastu suunatud regilaule, nagu proosapärimusigi, on viljaka põlumaaga ning tiheda mõisate võrgustikuga Järvamaal olnud ülirohkesti. Mõisaorjus (lt. 261–284) on ka Paide–Anna regilaulurepertuaari keskseid teemasid. Orjuslaulud ei puudunud ühegi Paide–Anna regilauliku repertuaarist, mõnda neist on mäletatud veel 20. sajandil, isegi aastakümneid pärast mõisate likvideerimist. Järvamaa viimsetele regilaulikutele pühendatud uurimuses märgib Janika Oras, et “kõigi siinsete laulikute repertuaari ühisosaks oli “*Kättemaks sakstele*””.¹⁷ Ka Annast on paar mõisaorjuse laulu helilindistatud veel 1965. aastal: “*Kubjas, lase lõunale!*” (lt. 270, var. 3a–b), “*Hobune varastatud*” + “*Tilluke teomes*” (lt. 26, var. 1a–b). Paide–Anna populaarsemad tüübid on olnud “*Kättemaks sakstele*” (lt. 262, 5 var.), “*Kubjas ahju!*” (lt. 267, 5 var.), “*Kubjas, lase lõunale!*” (lt. 270, 4 var.), “*Ikka peab ori olema*” (lt. 274, 3 var. + 1 var. liitena).

Regilaulud rikka ja vaese, pererahva ja palgaliste vastuoludest külas (lt. 285–303) haakuvad osalt mõisaorjuse lauludega. Orjuslaul “*Ikka peab ori olema*” (lt. 274) näiteks esineb liitena ka sulaselaulus “*Orjale otsitakse tööd*” (lt. 293), viimane aga omakorda kontamineerub lauluga “*Ikka peab ori olema*” (lt. 274, var. 3). Sulane oli kahekordne ori – talus pidi orjama peremeest ja teosulasena kupja kepi all ka mõisas orjatööd tegema. Mitme teisendiga on esindatud “*Orja palk*” (lt. 290, 4 var. + 1 var. liitena), “*Hollandi sulane*” (lt. 297, 4 var.), “*Ori läheb ära*” (lt. 302, 2 var. + 2 var. liitena), “*Päevapalk pisike*” (lt. 303, 6 var.).

Vaeslapselaulud (lt. 304–316) on eriti armastatud regilaulurühm. Neid hingestatud poeetilise pildistikuga laule on esitatud sügava kaasaelamisega, kirjanekutes leiame isikupäraseid variante. Vaeslapse ja peretütre, oma ema ja võõrasema võrdluspiltides jagatakse valgust-varju sarnaselt muinasjutudele. Nagu ka mõisaorjust ja külavastuolusid kujutavates lauludes, on laulikud siingi kindlalt vaese, solvatu ja põlatu poolel. Paide–Anna vaeslapselaulude arv pole suur (13 eri laulu + 5 kontaminatsioonidena), kuid nende seas on mitmed väga populaarsed ja variandirohked laulutüübid. Esikohal on ülemaaline rekordtüüp “*Ema haulal*” (lt. 304), millest on üheksa varianti, teisel kohal “*Peretütar inetu, vaeslapsilus*” (lt. 316) kuue variandiga (+ 1 var. liitena); kaks varianti on laulutüüpidest “*Vihm, üle vaeslapsest!*” (lt. 311) ja “*Oma ema ja võõrasema ootavad koju*” (lt. 313).

Loodus on lahutamatult seotud küla argieluga. Regilaulik jälgib kõike ümbritsevat talupoja pilguga, laulus aga pannakse loomad-linnudki vahel põllumehe moodi tegutsema: hariatakse põldu, seemendatakse vilja ja viimaks viiakse vihud parsile kuivama (“*Loomad ja linnud tööl*”, lt. 324). Laule inimese ja looduse suhetest – aastaaegadest, lindudest ja loomadest või maast ja metsapuudest (lt. 317–349) on suhteliselt palju

¹⁷ Janika Oras, Kolm laulikut 1965. a. Järvamaa ekspeditsioonilt ..., lk. 106.

(33 eri laulu), korduvaid noteeringuid aga kahjuks vähe. Kahe või enama variandiga on esindatud vaevalt kolmandik kõigist lauludest: “*Kägu kukub karjasele*” (lt. 319, 2 var.), “*Kevad põllul*” (lt. 320, 3 var.), “*Kits ja hunt*” (lt. 326, 2 var.), “*Kits ja krapp*” (lt. 327, 3 var.), “*Sikukene*” (lt. 328, 2 var.), “*Teohobuse söök*” (lt. 332, 2 var.), “*Imed võõras külas*” (lt. 342, 8 var.), “*Kased kasvama*” (lt. 343, 3 var.), “*Imelik maja*” (lt. 346, 2 var.), “*Teeksin toa tuule peale*” (lt. 347, 3 var.).

Erinevalt laiemast traditsioonist on Paide kihelkonnast kirjutatud laulude “*Seni*” (lt. 321) ja “*Ei mõistnud istutada*” (lt. 345) tõised looduspildid oma otseses tähenduses, mitte metafoorid (vrd. “*Seni*” [heinamaa ilus] ja neiupõlve lõppu sümboliseeriv “*Heinamaa ilu ja neiu noorus*” – VK VI 534; “*Ei mõistnud istutada*” Paide kihelkonna teisend ja abielulaul “*Ei mõistnud istutada*” – ERIA 3024). Kas on siin tegemist kuluvormidega või hoopis vastupidi, just arhailisemate versioonidega? Võimalik siiski, et samaaegselt olid käibel mõlemad – vastavalt esitamisolukorrale ja kuulajatele võidi laulda (~meenutada) kord üht, kord teist versiooni.

Laule töökusest, laiskusest, hoolest ja murest on kirja pandud ainult kolm (kõigist 1 var. ja kõik 19. saj. noteeringud): “*Laisk ootab õhtut*” (lt. 350), “*Tõuske üles!*” (lt. 352) ja “*Mure ei lase magada*” (lt. 352). Viimasega on liitunud väga kujundlik “*Jõin murekarika*” ja “*Mis maksab muretsemine*”.

Argimuredest ja -askeldustest kõnelevad laulud (lt. 353–360) on lühikesed, osalt nelikvärsid ja siirdevormilised, enamik 20. sajandi kirjapanekud. Erandlik on “*Tahtsin tae-va talgutele*” (lt. 359, vt. ka lk. 78)

Laulurühm õllest ja viinast, joomisest ja jorutamisest (lt. 362–371) algab igivana regilauluga “*Humal*” (lt. 362, 2 var.), mis on liitunud teiste omapäraselt kujundlike õllelauludega. Ülipopulaarne on olnud “*Õlu viib meeled peast*” (lt. 364), millest eri lauluna on küll ainult üks teisend, kuid liitena esineb see neljas õllelaulus; sama õllelaul on olnud lähtealuseks ka ühele Anna kihelkonnast üles kirjutatud naistelaule (vt. lk. 87–88). Laulurühm lõpeb uuemaaegse nelikväärsiga “*Viltu*” (lt. 370, 2 var.) ja nn. “lõputa lauluga” “*Siku sarved*” (lt. 371, 1 var.).

Tülitsemisest ja vargusest on kaks laulu: “*Purelge, koerad!*” (lt. 372, 1 var.) ja “*Armukese õpetamine*” (lt. 372, 1 var.), viimane on rahvusvaheliselt tuntud anekdoot-äiutslaul.

Külaelu argipäeva peatüki lõpetavad nimesõimud (lt. 374–376). Variandirohkeim on “*Juhan-Jussi tappis kassi*” (lt. 374), millest on kirja pandud 25 varianti, neist 24 õpilaste poolt.

Hällilaulud (lt. 377–384) on peaaegu kõik jäädvustatud alles 20. sajandil. Anna kihelkonnas on neid esmakordselt kogunud Richard Viidalepp (siis Viidebaum) 1929. aastal; viimased variandid, osalt veel elavast traditsioonist, on noteeritud ja helilindistatud 1965. a. Järvamaa ekspeditsiooni ajal. Kõige levinumad on olnud “*Uni, tule!*” (lt. 381, 8 varianti) ja “*Lase kiik käia!*” (lt. 380, 7 varianti). Laulikute leiame üldtuntud hällilauludest huvitavalt omapäraseid arendusi, näiteks “*Suisu suuremaks!*” (lt. 378, var. 1 ja var. 2, laulikud Leena Randmer ja Anu Luik); “*Maga, maga, Maalu-Kaalu!*” (lt. 383) ja “*Memm läks metsast*

marju tooma” (lt. 382) – kahe viimase puhul näib olevat tegemist ühe pere piires käibinud redaktsioonidega (esitaja Anna Neumann), kus unelaulule lisab turvalist kodusoojust lapsepäraselt naljatlev sõna- ja nimemäng.

Kõige kauem püsisid aktiivses käibes mängitamislaulud (lt. 385–394), Anna khk. alalt on neist ka helilindistusi (1965. a-st). Üldtuntud on “*Sõit-sõit linna!*” (lt. 385, 9 var.), kusjuures Paide–Anna teisendites sõidetakse tavaliselt Riiga. Laulmisel lisatakse selle lapse nimi, keda parajasti sõidutatakse. Ainult ühe pere traditsioonis on säilinud “*Sõit-sõit Suureküla poole*” (lt. 387, 8 var.), mis näikse olevat koos inimestega Viljandimaalt või/ ja Pärnumaalt Annasse rännanud.¹⁸ Selle laulu tekst on väga püsiv, rohkem varieerub viis.

On ka ainult ühe küla mängitamislaule. Iseloomulik on lähiümbruse kohanimedega kasutamine, nende valiku määrab aga alliteratsioonitaotlus. Näiteks Nurme (end. Nurmsi) külas on lauldud:

Kõp-kõp-kõp Kabelisse,¹⁹

sõidame nüüd Sõmerusse! (lt. 388: “*Sõit-sõit Sõmerusse!*”, var. 1a–b).

Laulu esitaja Otilie Niinemägi ongi seda nimetanud Nurme (~Nurmsi) küla taatide kõputuslauluks lastele. (Nurme ja Sõmeru on naaberkülad, Anna kirik (vanasti kabel) asub Nurme külast u. 3 km eemal.)

Kõige rohkem variante on mängitamislauludest “*Koer läheb karja*” (lt. 391, 26 var.), “*Tee kakku!*” (lt. 392, 13 var.) ja “*Tii-tii, tihane!*” (lt. 393, 24 var.). Põhiliselt on need kooliõpilaste kirjapanekud 1920.–1930. aastatest ja leiduvad ERA-s prof. Walter Andersoni lastelaulude kogus (vt. “Regilaulude kogumisest Paide ja Anna kihelkonnas”, lk. 59–60). Osalt on suulist traditsiooni mõjutanud nende laulude avaldamine koolilugemikes. Võimalik, et kooliklassis laulude üleskirjutamisel on esinenud ka pinginaabrilt mahakirjutamist.

¹⁸ Otilie Niinemägi (1890–1980) on laulu “*Sõit-sõit Suureküla poole*” (lt. 387, var. 1a) õppinud oma äialt Mart Niinemäelt, kes oli sündinud Pilstvere kihelkonnas Kabala vallas, tema naine Mall Niinemägi oli aga pärit Halliste kihelkonnast Vana-Karistest. Suureküla ja Suurküla nimelisi külasid on olnud mitu, üks Suureküla on ka Pilstvere kihelkonnas; Kanaküla on kuulunud Vana-Kariste valla koosseisu. 19. sajandi lõpuveerandil asusid Mart ja Mall Niinemägi elama Anna kihelkonda Puiatu külla Kõobale, kus sündis nende poeg Robert Niinemägi (1890–1944). (Pärast I maailmasõda kolis Niinemägede perekond Nurme (siis Nurmsi) külla Pritsu tallu.) Isalt (ja emalt?) õpitud laulukesega on Robert Niinemägi omakorda oma lapsi põlvel sõidutanud. Tema vanim poeg Aare Niinemägi (1911–1986) ja noorim tütar Otilie Kõiva (snd. 1932) on “*Sõit-sõit Suureküla poole!*” (lt. 387, var. 2d–e ja var. 3) ka helilindile laulnud.

¹⁹ Alguvärsil *Kõp-kõp-kõp Kabelisse* on ajalooline taust. Anna kiriku kohal oli vanasti väike puukabel (ehitatud 1650. a.). Praegune kivist kirik valmis 1780. aastal, aga sõna *kabel* püsis rahvatraditsioonis veel paar sajandit edasi. *Kabel* on öeldud nii kiriku kui ka kalmistu kohta, vahel aga kasutatud ka paiganime-na kiriku ümbruskonna tähenduses, nagu ilmselt selleski laulukeses. Kiriku lähedal asunud kaupluse kohta öeldi *Kabeli pood*, varem oli olemas olnud ka *Kabeli kõrts*.

Andmeid mängitamislaulude esitamisviisi kohta kooliõpilaste kogudes ei ole, neid on lisanud ainult vanemad kohalikud rahvaluulekogujad. Samad puudujäägid ja küsitavused ilmnevad teisteski õpilaskogudes.

Lastelaulule (lt. 395–413) pole eriti palju (19 eri laulu), mõnest laulust on aga ülirohkesti kirjapanekuid (kokku saab nii 138 teksti). Rekordtüübid on “*Kell üks*” (lt. 413) 62 variandiga, millest 59 on kooliõpilaste kirjapanekud; “*Lenda, lepatriinu!*” (lt. 409) 25 variandiga, neist 24 õpilastelt, ja ahellaul “*Mina leidsin õlekõrre*” (lt. 398) – 12 varianti, kõik õpilastelt.

Vanadest lastelauludest kõige populaarsem on ülemaalse levikuga ahellaul “*Liiri-lõõri, lõoke!*” (lt. 397). Paide–Anna alalt on sellest laulust kirja pandud 9 varianti (ajavahemikust 1891–1965), õpilaste üleskirjutisi on ainult 2. Varianditi on laulu sõnastuses palju improvisatsioonilist, eriti varieeruvad on lõpplahendused. Viimasele noteeringule (lt. 397, var. 9) on lisatud selgitus ka esitamisviisi kohta: “Loeti nii, et laps vastas. Vahel lugesid lapsed ka üksi.”

Loodushäälenditest (lt. 414–423) on kõige populaarsemad pääsukese laulu imitatsioonid, mida on 7 eri tüüpi, neist suurima variantide arvuga “*Midli-madli*” (lt. 414) – 22 teisendit, kõik Paide linna kooliõpilaste kirjapanekud 1920.–1930. aastatest. Anna kihelkonnast on linnulaulutähendeid kogunud Hurda korrespondent Konrad Preisberg juba 1889. a. Peale kahe pääsukese laulu – “*Suuremale suurem tükk*” (lt. 415) ja “*Tegin kapukad*” (lt. 419) on ta Hurdale saatnud ka ööbiku laulu imitatsiooni “*Too piits!*” (lt. 421) ja muinasjutuga seotud “*Käo laulu*” (lt. 423). Peoleo laulu “*Kas Tiit teol?*” (lt. 422, 16 var.) on kirja pannud nii Paide kui ka Anna õpilased. Pääsukese ja ööbiku laulu tähendeid on noteeritud veel 1965. a.

Töömaagilised loitsud pole Paide–Anna alal säilinud. Kalendritähtpäevadega seotud maagilisi sõnumisi on mõnevõrra noteeritud mardi- ja kadrilaulude osana. Küllaltki palju on aga arstimissõnu (lt. 424–433), seda peamiselt tänu Hurda korrespondendile Aleksander Hansonile, kelle korjanduses leiduvad ka *roosi*-, *pisti*-, *voolme*-, *maaluse*- ja *ussisõnad* (lt. 424–427, 429); osalt on tekstid aga fragmentaarsed ja enamasti ilma kasutamisujuhise. Erandlikult täpse ravimise kirjeldusega on Richard Viidalepa poolt 1929. aastal noteeritud “*Maa-emandad, andke tervis kätte!*” (lt. 428, 1 var.). Ülirohkesti on kirjapanekuid veel 20. sajandilgi üldtuntud loitsust (~laste lohutuslaulust) “*Varesele valu!*” (lt. 432) – 41 varianti, neist 37 kooliõpilastelt. Populaarne on olnud ka hambaloits “*Anna raudhammas!*” (lt. 433) – 11 varianti, kõik R. Viidalepa kirjapanekud. Saunasõnu oleks asjata lootagi, sest Järvamaal saunu polnud, pesti ja viheldi rehetas. Seejuures on ikkagi tänatud vihategijat, veetoojat, ahjukütjat: “*Aitiima vihategijale!*” (lt. 431, 1 var.).

Maagilistest sõnumistest ja sajatamistest (lt. 434–439) haruldasemaid on sõnad sakste viha ärahoidmiseks: “*Sina lammas, mina karu!*” (lt. 435, 1 var., Fr. Russowi kirjapanek ~1850. a.), millele on lisatud ka küllaltki täpne sõnade kasutamise õpetus.

Paide ja Anna kihelkonna laulikute regilaulurepertuaarist

Siis kui regilaulud paberile pandi, olid need Kesk-Eestis elavast esitusest juba taandunud ja jäänud vaid mäluvaraks. Viimsed regilauluoskajad ei saanud enam olla ümbruskonnas tuntud ja tunnustatud eeslauljateks, *rahvalaulikuteks* selle sõna otseses, tõelises tähenduses. Välja arvatud mõned laste hällitamis- ja mängitamised, on laulusõnad kogutud küsitledes-meenutades, mitte elavast esitusest vastavas keskkonnas. Andmeid nende kohta, kellelt on jäädvustatud siinsed regilaulud, on äärmiselt vähe. 19. sajandi kogude juures pole lauliku nimegi märgitud (erandiks on Oskar Kalda ja Mihkel Ostrovi kirjapanekud). Ometi kõnelevad tekstid nendest nimetutest laulikuteist vägagi palju, ka seda, kas tegemist võib olla mees- või naislaulikuga. Näiteks T. Michelsoni 1893. aastal saadetud regilauludes domineerib naiselik lüürika. Esitatud laulude taga on tunda hellameelset, tagasihoidlikku naislaulikut. Ühe jutustava laulu juures on koguja märkus: “Lõppu kõigist minu palvetest hoolimata ei lauletud, olla rumalaste.” (vt. “*Kosjahobu söötmine*”, lt. 10, var. 2).

Hurda korrespondentide Aleksander Hansoni, O. J. Siioni ja K. Türgi rahvaluulesaadetistes on aga päris palju tüüpilisi meestelaule. Esitajale võivad sageli osutada juba laulude algusvärsid. Üldtuntud orjuslaulu “*Kubjas ahju*” viiest Paide khk. variandist kaks algavad värsiga “Oh me vaesed teopoisid ...” (lt. 267, var. 3 ja 4); üks variant laulutüübist “*Kosjahobu söötmine*” algab riimilise värsipaariga:

Olin mina enne noor mees,
puupöör oli püksi ees ... (lt. 10, var. 1);

laulutüübi “*Vaeslapsel pole kiigeriideid*” sissejuhatuseks on:

Hoi mina üks isata poega,
hoi mina üks emata poega,
vanemateta vaenelapsi! (lt. 312, var. 1).

Meestelaulupärane on siin ka eesliite (*h*)oi lisamine.²⁰

Meeslaulikule viitab vahel ka laulu peategelase vahetamine. Omapärane versioon on laulutüübist “*Lunastatav neuu*”, kus väljalunastamist vajab mitte neuu, vaid noormeest²¹ (lt. 13, var. 2). Kui ka pruut noormeest (sõja)laevalt ei lunasta, lõpetab see järsult:

²⁰ Meestelaulu esitamiseviisi iseloomuliku joonena on seda esile toonud H. Tampere. (Herbert Tampere, Tekstimuutusi eesti rahvalaulude ettekandmisel. Textänderungen beim Vortrag estnischer Volkslieder. Äratrükk koguteosest “Kaleviste mail”. (Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad III). Tartu, 1935, lk. 95–107, siin lk. 96.)

²¹ Meespeategelasega versioon laulutüübist “*Lunastatav neuu*” pole päris erandlik, kirjapanekuid on ka Virumaalt (Jõhvist ja Väike-Maarjast), aga need on õnneliku lõpuga (vt. VK VIII, lt. 24, var. 2, ja Ingrid Rüütel, Ühte käivad meie hääled. Eesti rahvalaule Väike-Maarja kihelkonnast. Tallinn, 1997, lk. 115–116, nr. 120).

Nüid ütlen – ei ole sõjas naene armas,
naene armas, kaasa kallis ...
(värsid laulutüübist “Sõjas mõõk ja hobu kallis”).

Meestepoolseid loomingulisi edasiarendusi näikse olevat küllaltki palju. Kontaminatsioonide ja interpolatsioonidega laiendatud ja täiendatud laulud ei mahu vahel enam endise nimetuse alla. Näiteks meheliku huumoriga laulutüüp “*Tahtsin taeva talgutele*” (pealkiri minult, O. K.), mille aluseks on tuntud laulutüübid “Tahtsin minna talgutele” ja “Loojale loole”. Laulik kurdab:

lage soo ja lagund regi,
nuttur laps ja joonud naine,
sest ei saanud taeva talguselle
ega suure isa pulmidelle
ega Määra alla heinamaale. (lt. 359, värsid 10–14).²²

Võimalik, et meeskorrespondendid on mõned laulud kirjutanud ka omaenda repertuaarist.

Midagi kindlat lisaandmeteta laulude esitajate soo kohta muidugi öelda ei saa, sest mees- telt õpitud laule on laulnud ka mõned naislaulikud, näiteks Paide khk. laulik Juula Neidoff (vt. lk. 85) ja Järva–Harju piiril Kose kihelkonnas elanud Anette Raagul;²³ meeslaulikutele kirjutatud tekstide seas on aga tüüpilisi naistelaule.

Meestelaulutraditsiooni osatähtsus piirkonniti vajaks veel lähemat uurimist.

Nimeliselt teadaolevatest Paide–Anna meeslaulikuteist on kõige rohkem regilaule mäle- tanud Jüri Preema. Eluloolisi andmeid on tema kohta kahjuks väga napilt ja needki on osalt vastuolulised. August Palmi 1926. a. kirjapanekute juures on märgitud, et Jüri Preema on 80 aastat vana, pärit Kolu vallast, Türi kihelkonnast, keskeas mõne aasta Peetri kihel- konnas elanud.²⁴ Richard Viidebaumi (Viidalepa) andmetel aga oli Jüri Preema 1927. aastal 79-aastane, elas Paides, Kurekülas.²⁵ Millal ta Paide äärelinna kolis, pole lisatud.

Jüri Preemalt on kirjutatud 46 regilaulu, mõnest laulust on 2–3 varianti, kokku 56 teksti. Nii laululiikide, -tüüpide kui ka variantide sõnastuse poolest eristuvad need vägagi ilmekalt Paide kihelkonna naislaulikutele kirjanudust. Puuduvad töölaulud, väga vähe on tavandilaule

²² Viimased värsid on ilmselt lähtunud “Loojale loole” tüüpilistest värssidest: “Lähme loojale loole, Maarijale heinamaale” (ERIA 1049).

²³ Vt. Janika Oras, Kolm laulikut 1965. a. Järvamaa ekspeditsioonilt, lk. 118.

²⁴ E, StK 37, 156.

²⁵ E, StK 40, 36. Paide Kureküla kohal on praegu Kure tn. ja Soo tn.

– pulmalauludest ainult humoristlik söögilaul “Ärge põue pistke!” (lt. 98, var. 1), kadrilaulust väike jupike (lt. 59, var. 2, 5 värssi), kiigelauludestki on üksainus, võrdlemisi lühike tekst (“Kiik tahab kindaid”, lt. 70, var. 1, 9 värssi). Hällilaule pole, pole ka mängitamislaulule. Lastelauludest on Jüri Preemalt kirjutatud üks 4-värsiline variant laulutüübist “Hiire pulmad”, kus peategelaseks on hoopis rebane (lt. 401, var. 2).

August Palm on oma korjandusele lisanud märkuse: “Märgata mälu nõrgenemist, vist vanadusest. On palju unustand. Mõnest laulust ainult katked, riismed meeles.”²⁶ Õeldu kehtib laulude kohta, mis ei kuulunud Jüri Preema aktiivsesse repertuaari. Meestelauludes unustamist märgata pole – vastupidi, need on terviklikud, mõnes teisendis tundub olevat isikupäraseid täiendusi.

Suhteliselt palju on Jüri Preemalt kirja pandud jutustavaid laule²⁷ – 9 eri laulu, kokku 13 varianti, neist enamik sõjast ja soldati raskest elust, mida ta tundis ka isikliku kogemuse põhjal²⁸: “Venna sõjalugu” (lt. 27, var. 6, 7a, 7b), “Vahisoldati kaebus” (lt. 31, var. 2a, 2b), “Sõjas mõök ja hobu kallis” (lt. 28), “Nekruti põgenemine” (lt. 30, var. 4) ja “Püssi põmin kostab koju” (lt. 32).

Vanadest müütilistest lauludest on Jüri Preemalt noteeritud mehelik variant laulutüübist “Suur tamm” (lt. 4, var. 2): alles siis kasvab tamm taevasse, oksad otseti meresse, kui noor-mees viib tamme pruudi õue, kasvatab pruudi iluks. Omapärane on ka lõpuliide “Imelik maja”, millele lokaalse värvingu annavad kohalikud paiganimed:

Tüükast tegin Türi kiriku,
ladvast tegin Paide linna.
Mis jäid järel liistud-laastud,
neist ma tegin vennal talli,
vennal talli, vennal sauna.

Mööda sõitvad Mündi²⁹ saksad,
kordameisi Koigi härrad,
ikka multa nad küsivad:
“Kelle see sauna nähikse?”
(lt. 4, var. 2, värsid 17–35).

Meestepäraselt varieeritud on samuti laul “Vennal võõrsil”, millele liitub “Liigsööja” (lt. 18, var. 2). Erinevalt naispeategelasega variantidest ei lõpe konflikt venna ja vennanaisega siin valuliste etteheidetega, pigem on tunda huumorimeelset üleolekut:

“Oot-oot-oot-oot, hella venna!
Mis sest vaadist õllest juua ...” jne. (lt. 18, var. 2, värsid 16–17).

²⁶ E, StK 37, 156.

²⁷ Nagu Palmi ja Viidalepa üleskirjutustest nähtub, oli Jüri Preema ka hea jutustaja (vt. lk. 60).

²⁸ Richard Viidalepp, Järvamaa rahvaluulest, lk. 111.

²⁹ Mõis Paide kihelkonnas.

Laulutüüp “*Haige noorik*”, mis tavaliselt lõpeb positiivselt, isegi humoristlikult (külanaised soovitavad mehel õllelinnased likku panna), on Jüri Preemal aga erandlikult traagilise lõpuga:

Ei mul aidand Pärnu arstid,
Pärnu arstid, Paide tohtrid –
mulda läks murepidaja,
hauda läks mul armuandja ... (lt. 16, var. 2b, värsid 13–16).

On see individuaalne eriarendus või päritud Paide kandi veelgi vanematelt meeslaulikutelt? Küsimus jääb paratamatult kindla vastuseta. Seni teadaolevatel andmetel analoogilise lõpplahendusega variante laulutüübist “*Haige noorik*” rohkem pole.

Tavandiväliseid lüürilisi laule on Preemalt kõigest teemavaldkondadest. Traditsiooni-pärsed, tundeHELLad ja tänumeelsed on laulud kodust ja lapsepõlvest: “*Ema viis põlles põllu peale*” (lt. 153, var. 1) ja “*Kolm kätkit*” (lt. 154, var. 2a ja 2b).

Hästi on Preema tundnud ka laule laulust. “*Lauliku soost*” + “*Lauldud hobu ja sadul*” (lt. 128, var. 3) ei eristu naislaulikute variantidest. Ainult Jüri Preemalt on kirjutatud aga “*Peaksin piisa viina saama!*”, millele hoogsalt liituvad “*Küla jääb kuulama*” ja “*Lauld lutsu suust*” (lt. 132).

Lauludes noorrahva elust, armastusest ja kosjadest on palju pila, sõnastus on väga maskuliinne, osalt on tegemist lausa lorilauludega: “*Karu Kaie kiskunud*” (lt. 191, var. 2), “*Varastas kuivamast*” (lt. 192, var. 1), “*Neitsiau ära viidud*” (lt. 193, var. 1).

Jüri Preema abielu ja pere kohta pole andmeid, temalt kirjutatud laulud räägivad küll peamiselt luhtunud naisevõtust: “*Must võinuks muidu joosta*” (lt. 251, 3 varianti), “*Koduväi kaebus*” (lt. 255, var. 1 – pulma õpetuslaulu ümberütlus, võimalik, et improvisatsioon isikliku elukogemuse põhjal), “*Truudusetu naine*” + “*Kangekaelne naine*” (lt. 258, var. 1). Tundesooja suhtumist abikaasasse väljendavad ainult eelnimetatud “*Haige nooriku*” (lt. 16) lõpuvärsid.

Ootuspäraselt palju on laule mõisaorjusest ja teotööst oma traditsioonilises sõnastuses. Kõigepealt muidugi ülipopulaarne “*Kättemaks sakstele*” (lt. 262, var. 3) ja sarkastilised kupjaululud “*Kubjas vereimeja*” (lt. 268, var. 1), “*Kurat kupjaks*” (lt. 269, var. 1). Kaks varianti on laulutüübist “*Peremees kiidab teopõlve*” + “*Teomees künnab kiuste*” (lt. 281, var. 3a ja 3b). Ei puudu ka laialt levinud “*Õised orjad*” (lt. 280, var. 1).

Rikka ja vaese, pererahva ja palgalise vastuoludest kõnelevad laulud “*Ei jõua sugu süöta*” (lt. 287, var. 1) ja “*Kaval sulane kiindmas*” (lt. 299, var. 1).

Isikupärasemat varieerimist kohtame vaeslapselauludes. “*Ema haua!*” lõpeb üleskutsega:

“Oot-oot-oot-oot, noored mehed,
toogem külast küüdud ärjad,
kündkem muru mulla pealta ... (lt. 304, var. 2).

Laulutüübis “*Peretiitar inetu, vaeslaps ilus*” on üldtuntud söögi ja ilu kontrasti täiendatud veel teoorjuse motiiviga:

Mina vaene orjalapse,
ikka pean teol minema!
Petipiim mul lähkerille (~lähkerisse) –
siiski mu ihu ilusa ... (lt. 316, var. 6).

Traditsioonipärase sõnastusega on mõtisklevad-arutlevad laulud loodusest ja küla-elu argipäevast: “*Kased kasvama*” (lt. 343, var. 3), “*Sillad soile*” (lt. 348, var. 1), “*Mis on mille jätk*” (lt. 353, var. 1).

Kui arvestada ka kontaminatsioone, on Jüri Preemalt kirjutatud tekstides (terviklikult või osaliselt) esindatud üldse 60 erinevat regilaulutüüpi. Jüri Preemast suurem regilaulurepertuaar on selle kogumiku laulikute olnud ainult Leena Randmeril.

Nagu kogumistülevaates märgitud, elas Leena Randmer laulude üleskirjutamisajal (1888) Jõhvi kihelkonnas Puru külas. Lauliku päritolu kohta on O. Kallas ja M. Ostrov lisanud, et Leena Randmer on sündinud Paide ligidal.³⁰ (Selle teate alusel ning laulude läheduse tõttu Paide piirkonna lauludele ongi need võetud Paide–Anna VK-sse ja allikaviidetes märgitud ka Paide khk. Kui käsikirja koostamise lõppjärgus selgus, et Leena Randmeri sünnikodu jääb Peetri khk. piiridesse, on viidetes lisatud põlvnemine Peetri khk-st, laule pole aga eraldatud, sest Peetri, Paide ja Anna regilaulupärimus kuulub ajalooliselt kokku; nende kihelkondade laulud olidki alguh ühisesse köitesse planeeritud.)

Jõhvi khk. meetrikaraamatute järgi on Leena (~Leno ~Leeno) Randmer (18. XII 1850 – 14. VII 1906) sündinud Kirisaare külas Peetri kihelkonnas (Kirisaare külane on Paide khk. piirist u. 10 km, Anna khk-st 5 km, otseteed üle raba ainult paar km).³¹ Leeris on Leena käinud 1869. a. Peetri kirikus, abiellunud aga Jamburis 9. II 1885, 35. eluaastal. Selles eas abiellumine oli tollal küllaltki erandlik. Tavaliselt abiellusid taluneid võimalikult varsti pärast leeriskäimist. Pole teada, kas Leena elas kuni abiellumiseni oma vanemate juures kodukülas või ehk käis ta kusagil ümbruskonnas või Paide linnaski teenimas. Või oli tegemist teise abieluga?

Leena abikaasa Ka(a)rel Randmer (1843–1892) oli pärit Saka külast Lüganuselt, Jõhvi kihelkonda asunud 1861. aastal.³² Peres oli kaks poega: Johannes (1887–1910) ja Aleksander Nikolai (~Aleksander Nicolai), snd. 1891.³³ Leena jäi varakult leseks – abikaasa suri 1892, noorem poeg oli siis alles aastane. Ka Leena Randmer ise suri suhteliselt noores eas,

³⁰ H II 1, 266.

³¹ Jõhvi koguduse personaalraamat, Jõhvi, 1885–1903. – EAA, f. 1226, n. 1, s. 294, l. 136. Järva-Peetri koguduse sünnimeetrika, 03.11.1846–24.06.1856. – EAA, f. 1235, n. 1, s. 192, nr. 253; see lehekülg on kahjuks nii tuhmunud, et sünnikoht ja neiu põlvnime pole selgelt loetavad; abielueelne nimi on ebaselge ka Jõhvi koguduse personaalraamatus.

³² Jõhvi koguduse kirikutähed, R. S. – EAA, f. 1226, n. 1, s. 88, l. 11.

³³ Jõhvi koguduse personaalraamat XV (Jõhvi, Tammiku), 1900–1928. – EAA, f. 1226, n. 1, s. 311, l. 74.

Kodu- ja lapsepõlvelaule esindab kontaminatsiooniline “*Tugi sai sellel, kes ei tundnud*” + “Kuidas sa mind kasvasid!” + “Ema viis põlles põllu peale” (lt. 159, var. 1), milles tänu-meelsele meenutusele lisandub süütunne, et tütest ei tulnud emale oodatud abi ja tuge.

Kõige rohkem on Leena Randmerilt kirjutatud regilaule armastusest ja kaasavalikust (11 laulutüüpi). Üldiselt on need traditsioonipärased. Omapärane variant on laulust “*Õunapuu*” (lt. 198, var. 1): õunapuoksaga, “mis oli kullal kirjutetud”, noomib neiu noor-mehi, proovib, kas poiss pole “vile viina pääle, kaval õllekannudele”. Pikemalt on välja aren-datud ka laulutüüp “*Kaasa kauge*!” (lt. 201, var. 1): kaasa püüab kalu kallile, “esmaspäe toob eeringida, teisipäe toob tintisida” (järgneb nädalapikkune loetelu eri liiki kaladest, värsid pärinevad laulutüübist “Iga päev toob kala”, ERIA 3041). Üldtuntud musta naise laulust “*Ma sain musta ja rumala*” on Leena Randmeril musta mehe versioon (lt. 253, var. 1).

Nagu kõik Järvamaa laulikud, on ka Leena Randmer hästi tundnud laule mõisaorjusest ja sotsiaalsetest vastuoludest külas, samuti laule lese ja vaeslapse kaitsetust elust (9 nimitüüpi + liited).

Küla ja mõisa vahelised vastuolud olid eriti teravad väga viljaka põllumaaga ja suurte rikaste mõisatega Peetri kihelkonnas – Leena Randmeri sünnikihelkonnas. “Laul mõisaär-ra siunamiseks” on laulikupoolne pealkiri sarkastiliste võrdluspiltidega orjuslaulule “*Saksa silmad põllule põlevad*”:

Saks see sõidab mööda teeda,
silmad põllule põleksid,
nii kui ullu undi silmad,
kevadise kitse silmad. (lt. 261, var. 1).

Rahvapärimuse järgi on üks Peetri kihelkonna mees just seda laulu laulnud kord mööda-sõitvale mõisahärrale ja saanud selle eest 80 vitsahoopi.³⁵ Paide ümbruskonnast on and-meid, et vastaliste orjuslaulude laulmise pärast keelatud põllul laulmine üldse ära, “kis aga lauld, see kutsutud mõisa ja antud oma nahatäis kätte”.³⁶

Väga populaarne orjuslaul on “*Kubjas ahju*”, aga siingi on varianditi erijooni. Leena Randmer alustab väga kujundlike värssidega laulutüübist “*Ikka peab ori olema*”:

Ehk tuleks tulla taeva’asta,
laseks vihma varda’asta ... (lt. 267, var. 1).

Lese- ja vaeslapselaules on tunda sügavat kaasaelamist ja isikupäraseid arendusi kontaminatsioonilistes lauludes: “*Kõik tuuled peale tulevad*” + “*Öösi üks*” (lt. 249, var. 1);

³⁵ E, StK 40, 61 (95) < Peetri khk., Keri k. – R. Viidebaum < Leena Krüügel, 66 a. (1927).

³⁶ H II 54, 162 – O. J. Siiun (1895). Laulmine oli keelatud olnud umbes paarkümmend või rohkem aastat tagasi, s.o. u. 1860.–70. aastatel.

“Oma ema ja võõrasema ootavad koju” + “Suu laulab, süda muretseb” + “Pisarate veere-
mine” (lt. 313, var. 1). Viimasele lisab lokaalset omapära ümberkaudsete paiganimede kasu-
tamine: vaeslapse pisarad voolavad jõena.

Äivere³⁷ ärradelle,
Puivere³⁸ pullidelle,
Sõerevere³⁹ sõnnidelle. (värsid 25–27).

Ka loodusest ja külaelu argipäevast on Leena Randmerilt päris palju laule kirju-
tatud (8 laulutüüpi + liited): “Teaksid teised kui külm” + “Kuhu kurk kuue pannud?” (lt. 322,
var. 1); “Hirnub selgaistujaid” + “Peremees pulmas” (lt. 331, var. 1), regivärsilisele põhi-
tüübile on liitunud uuem tantsulaul; “Kelle pered?” (lt. 336, var. 1); “Laisk ootab õhtut”
(lt. 350, var. 1); “Pill ei toida” + “Lauldes läbi metsa” (lt. 369, var. 1), lõpuliide on riimiline,
kirjandusemõjuline; “Purelge, koerad!” (lt. 372, var. 1); “Varga õpetamine” (lt. 373, var. 1);
“Juhan Jussi tappis kassi” (lt. 374, var. 1). Laulus “Kelle pered?” (lt. 336, var. 1) on nime-
tatud ka üht talu Jõhvi khk-st Puru külast, kus Leena Randmer laulude üleskirjutamisajal elas
(analoogiliselt on kohanimesid kohandanud Anu Luik laulutüübis “Oma ja võõra küla poi-
sid”, lt. 181, var. 1).

Hällilaule on Leena Randmerilt ainult üks: “Suisu suuremaks!” (lt. 378, var. 1). Sama
laulutüüp on kirja pandud ka Anu Luigelt, võrdluspildid on aga erinevad:

L. R.: Suisu-suisu, lapsekene,
suisu-suisu suuremaks,
piimapiisa priskuseksi,
koorekannu kõrguseksi! (lt. 378, var. 1);

A. L.: Suisu-suisu suuremaks,
paisu pisut pikemaksi,
õlekõrre kõrguseksi,
oavarre raskuseksi! (lt. 378, var. 2).

Mängitamislaule, lastelaule, loitse ja loodushäälendeid Leena Randmerilt pole kirjuta-
tud. Võib-olla polnud nii põhjalikuks küsitlemiseks tookord piisavalt aega ja võimalust.
Arhiiviametitest nähtub, et 1888. a. suvel oli Leena Randmeri vanem laps alles mõnekuune.

Juula Neidoff (neiuna Tikker) on Paide khk. regilaulikutest sünniaasta järgi kõige va-
nem – tekstide kirjapanija Aleksander Kruusberg on lisanud päris täpse daatumi: 27. I 1840.
Sünnikohana on märgitud “Paide kreis, Põhjaka”. 21-aastaselt on Juula Neidoff Väätsa kut-
sarile mehele läinud. Laulude üleskirjutamise ajal oli ta lesk.⁴⁰ Andmeid ei ole selle kohta,

³⁷ Äivere – Eivere mõis ja küla Anna khk-s Järvamaal (Leena Randmeri koduküla Kirisaare on Anna khk. lähedal).

³⁸ Puivere – küla Koeru khk-s Järvamaal.

³⁹ Sõerevere – Säreve mõis ja küla Türi khk-s (?), (sõnamänguline tuletis).

⁴⁰ EKS 1, 40.

millal ta leseks jäi, kui suur oli pere jne. Kruusberg on Juula Neidoffi laule üles kirjutanud kahel korral: 1904. aastal Paides 23 teksti⁴¹ ja 1913. aastal 9 teksti,⁴² neist enamik varasemate variandidid. Üleskirjutamiskoht viimaste juures puudub, lisatud on aga, et “laulud kuulud 12–15 a. vanuses Padula kõrtsis, kus ta onu lapsi õpetanud”.⁴³ Kirjapanekute seas on tõepoolest mõned tüüpilised meestelaulud, kuid põhiosa lauludest kuulub ikkagi naisterepertuaari. Eri laule on 25, liidetena lisandub veel 28 nimetust.

Võrreldes teiste Paide–Anna nimeliselt teadaolevate naislaulikutega, on Juula Neidoffilt kirjutatud suhteliselt palju lüroepilisi laule (6 laulu, neist 3 kahel korral). On ka paar müütilise tagapõhjaga regilaulutüüpi: “*Tähe mõrsja*” (lt. 2, var. 1) ja “*Kotkas kaare alt*” ning sellega liitunud “*Neli neidu*” (lt. 5, var. 2). Kontaminatsioonide ja interpolatsioonidega on laulik “*Tähe mõrsja*” oma kaasajale kohandanud. Laul algab karjaselauluga “Eit teeb kaku karjasele”, keskosas aga lisandub sotsiaalne motiiv:

Sai siis Salme neitsikene.
Istub salve ääre peale,
mõedab vallavaestel leiba,
kihelkonna kerjataval. (värsid laulutüübist “Mõisa aidast varas-
tamas”).

Kaks omapärast varianti on vanast perekonnaballaadist “*Tütarde tapja*” (lt. 14, var. 4a ja 4b). Juula Neidoffi teisendid erinevad selle raskemeelse laulu teistest variantidest humoorstliku kujundipildiga sellest, kuidas laisk minia paneb loomad kodutöid tegema:

Lehma pani leiba sõtkumaie,
ärja ahju pühkima,
mullika munutamaie.
Lehma sarv oli leivane,
mullika mokad jahused
ärja turi tuhane. (var. 4b, värsid 18–23).

Järva–Harju kosjalauludes iseloomustatakse analoogiliste värssidega laiska peretütart (vrd. nt. lt. 226, var. 2: “*Kosilane laisas talus*” + “*Kosilase pilge*” < Jüri Preema (1926)).⁴⁴

Jutustavate laulude seas on ka kaks uuemaaegset, tavaliselt meeste repertuaari kuulunud laulu: siirdevormiline “*Neiud meelitavad poisse lakka*” + “*Kosilane laisas talus*” (lt. 9, var. 1a, 1b) ja kirjanduslikku päritolu rahvalaulusugemetega “*Rõõmus nekrut*” (lt. 33, var. 2a, 2b). Need võivad küll Padula kõrtsis kuulnud olla. Johann Daniel Petenbergi “*Neekruti laul*”

⁴¹ EKS 1, 122/46.

⁴² EKS 1, 33/40.

⁴³ EKS 1, 40.

⁴⁴ Vt. ka ERIA 2356: Kosilase pilge < Harju-Jaani.

ilmus trükist 1854. aastal.⁴⁵ Oli Krimmi sõja aeg.⁴⁶ Just neil aastatel oli noor Juula Tikker Padula kõrtsimajas onu lapsi õpetamas. Sõjasündmused puudutasid otseselt ka Eestimaa mehi. Petenbergi laulu kiirele levikule rahva seas võisid kõrtsidki kaasa aidata. Tragile teismelisele neiu on uudsed meestelaulud hästi meelde jäänud.

Töölaule Juula Neidoffilt eraldi ei ole kirjutatud, üks karjaselaul (“Eit teeb kaku karjasele”) esineb aga sissejuhatava liitena “*Tähe mõrsjas*” (lt. 2) ja üks rehepeksulaul (“Rõõmus rehepeksja”) on liitunud vaeslapselauluga “*Peretütar laisk tööle, nobe tantsima*” (lt. 315).

Kiigelaul on mitu, aga need on kirja pandud ja ilmselt ka esitatud järjest, ilma vaheta, nagu neid tegelikult kiigel kiikudes lauldigi: “*Kiik halval kohal*” + “*Pole mune kiigele tuua*” + “*Imemaa*” + “*Kiigel kullad ei kulu*” (lt. 66).

Pulma tavandilauludest on kirja pandud ainult mõrsja kodust ärasaatmise laule. Itkulise “*Mõrsja lahkumine*” + “*Kodu nutab mõrsjat*” on Juula Neidoff Kruusbergile esitanud nii 1904. aastal kui ka 1913. aastal. Küllap olid need värsid talle väga olulised ning võisid mällu sööbida omaenda pulmade ajast, kui ta kodupaigast lahkus ja Väätsa kutsarile mehele läks:

Ära pean mina minema,
ära pean, kallis, kaduma,
ära häista rahva’asta,
paremasta paika’asta.
Siia jätan selle paiga,
siia selle koha töotan,

jäätmaad jäneste joosta,
karjasmaad karude karata.
Mind jäid nutma Nurme neid,
haletsema Harju neid,
kahatsema karrad-pärjad.
(lt. 104, var. 2a, värsid 1–11; järgneb lõpu-
liide “*Kodu nutab mõrsjat*”).

“*Lahkumise valu*” on noteeritud ainult 1904. aastal. Traditsioonilisele liitele “Pisarate veeremine” on Juula Neidoffi variandis lisandunud veel “*Kalajõgi*” ja “*Hommikul vees, õhtul katlas*”, mis lõpeb humoristliku riimilise värsipaariga:

Saksad sõivad niuh ja näuh,
kahvlid käisid kiuh ja käuh. (lt. 105, var. 3).

Põhiosa Juula Neidoffilt talletatust kuulub tavandivälisesse lüürikasse (16 laulu). Laulud laulust on esindatud kahe kirjapanekuga: “*Laulud kodus õpitud*” + “*Küla jääb kuulama*” (lt. 129, var. 3) ja võistulaul “*Laulad sea sõnu*” + “*Alles sind hauti*” (lt. 150, var. 2), mõlemad on traditsioonipärasest sõnastusest.

⁴⁵ [J. D. Petenberg,] Laul Eestima-meestele. Tallinn, 1854.

⁴⁶ Krimmi sõda 1853–1856.

Laulude seas noorrahva elust, armastusest ja kosjadest on peale tüüpiliste neidude ja naiste laulude, nagu “*Kellele kurdan*” (lt. 176, var. 2), “*Neiu läheb, kellele loodud*” (lt. 199, var. 1) ja “*Kaasa ei pane kasvama*” (lt. 215, var. 2a, 2b), ka mitu laulu, mis võiksid kuuluda pigem (noor)meeste repertuaari: “*Ei enne laulatus*” (lt. 186, var. 1), “*Tüdrukud poevad poiste põue*” (lt. 187, var. 1), “*Poistenälg*” (lt. 188, var. 1a, 1b), “*Kas võtad kosjad vastu?*” (lt. 232, var. 1).

Orjuslauludest on Juula Neidoffilt kirjutatud ülipopulaarne “*Kättemaks sakstele*” (lt. 262, var. 2) ja “*Kubjas ahju*” + “*Kubjas ja teomees*” (lt. 267, var. 5). Kontaminatsioonis on jällegi tunda meesterepertuaari mõju. Teomeeste jutustavate laulude tundmine tuleb esile isegi müütilise “*Tähe mõrsja*” variandis, kuhu on interpoleeritud värsse laulutüübist “*Mõisa aidast varastamas*” (vt. lt. 2, var. 1).

Pererahva ja palgaliste vastuolusid kujutav “*Orja palk*” (lt. 290, var. 4) ei eristu teistest sama tüübi variantidest. See on üldse suhteliselt vähevarieeruv regilaul.

Kontaminatsioonidega on pikemalt välja arendatud vaeslapselaul “*Peretütar laisk tööle, nobe tantsima*” – liituvad “*Peretütar inetu, vaeslaps ilus*” + “*Peretütar ja vaeslaps pühadel*” + “*Rõõmus rehepeksja*” (lt. 315, var. 1).

Loodusest, loomadest ja külaelu argipäevast on eraldi lauluna ainult “*Teo-hobuse kiitus*” (lt. 333, var. 1), liidetena ja võrdluspiltidena esineb neid motiive aga paljudes lauludes, kas või pulma tavandilauludes (vt. lt. 104 ja 105). Loomade välimuse tähelepanelik jälgimine ilmneb ka lastelaulus “*Hiire pulmad*” (lt. 401, var. 1).

Näib, et Juula Neidoff ei olnud ainult vanade laulude meenutaja. Mõneski lauluvariandis on tunda isikupärast lähenemist, omaenese mõtete-tunnete väljendamist traditsioonilise lauluainese abil.

Laulude valikust jääb mulje, et Juula Neidoff oli huumorimeelne, eelistas koomilisi situatsioone. Tema laulurepertuaari erijoonteks on meestelaulude tundmine, samuti uuema, lõppriimilise laulutraditsiooni ja kirjanduslike tekstide mõju.

Anna kihelkonnast on esimesed laulikuandmetega regilaulukirjapanekud 1911. aastast, kui Puiatu külas peatusid EÜS-i stipendiaadid Voldemar Rosenstrauch ja Peeter Penna. Laulude esitaja Ann Ots oli tollal 80-aastane. Regilaule on ainult 6, need on lühikesed (alla 10 värsi), aga sisult terviklikud ja esitatud lauldes. “*Vaimutüdrukuna õpitud Poiatu laulud*”, on laulik ise oma laulude päritolu selgitanud.⁴⁷ Esindatud on paikkonnale iseloomulikud laululiigid, nagu lõikuslaulud – “*Kaualõigatud põld*” (lt. 34, var. 1) ja orjuslaulud – “*Palve sakstele*” (lt. 263, var. 2). Lauluteemalistest lauludest on Ann Otsalt kirja pandud võistulaul “*Vana laulik*” (lt. 149, var. 1), mida võidi laulda nii pulmas kui ka ühistööde juures viljapõllul. Kosjaminekust ja luhtunud naise võtust kõnelevad laialt tuntud laulutüübid “*Tule mult luba küsima*” (lt. 221, var. 3) ja “*Ma sain musta ja rumala*” (lt. 253, var. 6). Omapärane on humoristliku alatooniga lauluke “*Tüdrukud viivad meeled peast*” (lt.

⁴⁷ EÜS VIII 734. Poiatu – Puiatu.

169, var. 1), seni teadaolevatel andmetel ainuke kirjapanek. Võimalik, et see on lokaalne, just Annas loodud laul. Lähtealuseks on traditsioonilised kodukoha kiitmise laulud ja üldtuntud õllelaul “Õlu viib meeled peast”:

Oh seda ilust hiiekesta,
kallist kasemetsakesta,
kus kasvid õied ilusad,
eide tütterid kenamad,
taadi tütterid tasased!
Võtsid meeled meeste peasta ... (lt. 169, värsid 1–6).⁴⁸

Suurema regilaulurepertuaariga lauljaid õnnestus Annas leida folklorist Richard Viidalepal (tollal Viidebaum) veel 1929. aastal. Oma kogumismatkal sai ta mõned regilaulud kirja panna mitmelt vanainimeselt Eivere vanadekodus.⁴⁹ Viidalepa sõnutsi elasid aga “kaks tublit eite” vanadekodu lähedal – need olid Anu Luik (“Luige eit”) ja Ann Voormuth.⁵⁰ Kahjuks ei saanud Viidalepp neid laulikuid enam uuesti külastada. Esmakordsel küsitlemisel ei meenu ju esitajal kunagi kõik nooreea laulud korraga. Siiski on just ettevalmistuseta esitatud lauludes palju olulist ja laulikut iseloomustavat.

Anu Luik (1853–1934) elas laulude üleskirjutamisajal Anna kihelkonnas. Tema saun oli Eivere küla lähedal ja ta oli elanud seal 9 aastat. Pärit oli Anu Luik Järva-Madise kihelkonnast Seidla vallast.⁵¹ Tema mees olnud aga Anna kihelkonna inimene.⁵²

1964. a. Järvamaa ekspeditsiooni ajal on ühes Richard Viidalepa intervjuus Anu Luike meenutanud temaga samast vallast pärit laulik ja rahvapärimate koguja Rosalie Veinberg (1881–1971), kes lapsepõlves oli käinud Anu Luige ja tema tütreaga koos karjas. “Meil oli üks... üks vana inime, käis meiega karjas, üks vana naisterahvas. Küll SEL oli vanu laulusi! [...] vanamuodi laulud olid ja ilusad laulud olid ...” Vana naine oli elanud Kurisoo mõisa metsa servas viletsas saunas ja teda oli kutsutud Majame(he) Anuks. Perekonnanimi Luik selgub alles intervjuu lõpul. Laulude sõnu Veinberg kahjuks ei mäletanud.⁵³

⁴⁸ 20. sajandi kolmekümnendail aastail olid Annas väga populaarsed metsapeod Purdi Kasemetsa parkmetsas (vt. Henn Sokk, Järvamaa vaatamisväärsusi. Paide: Järva Maavalitsus, 2003, lk. 60). Kas ehk polnud noorte kooskäimised Purdi kasemetsas veelgi vanem traditsioon ja sellegi laulu taustaks?

⁴⁹ Laulikute nimestik on ERA II 14, 13, siin lk. 645.

⁵⁰ Vt. “Paar sõna matkast Anna kihelkonda”, ERA II 14, 11/2, siin lk. 643.

⁵¹ ERA II 14, 203.

⁵² Suulised andmed Anu Luige lapselapselt Hilda Luigelt 2007. a. oktoobris. Hilda Luik elab Anna kiriku lähedal ja hoolitseb ka vanaema kalmu korrashoiu eest. Ta oli väga väike, kui vanaema suri, ega mäleta temast seetõttu midagi täpsemat.

⁵³ Vt. Janika Oras, Viie 20. sajandi naise regilaulumaailm, lk. 238–239.

Anu Luigelt on käesolevas kogumikus 26 teksti, nende seas ka paar fragmenti. Laulud on ta esitanud osalt lauldes, osalt dikteerides. Kahjuks on aga viisid jäänud noteerimata, sest kaasas ei olnud ei viisikirjutajat ega ka fonograafi.

Lüroepikast on kõigepealt meenunud müütiline “*Suur tamm*” (lt. 4, var. 3), kolmest Paide–Anna variandist kõige täielikum, tüüpiline neidude laul:

... istutan tamme neiu iluks,
kasvatan aga neiu kasuks.
Tamm siis jõudis, tamm siis kasvis,
tamm siis jõudis taeva’asse,
oksad pilvesse pugesis,
lehed kuud siis kummardasid ... (värsid 39–44).

Omapärane variant on laulust “*Haige noorik*” (lt. 16, var. 3), millesse on interpoleeritud värsse “*Memme vaevast*” ja mardi-kadrilauludest.

Väga vähe on kirjapanekute seas töö- ja tavandilaule. Puuduvad lõikuslaulud. Koduste tööde lauludest on üles kirjutatud ainult võitegemise laul “*Kokku, koorekene!*” (lt. 50, var. 2). Pulma tavandilaule ei ole, pulmadega seostuvad aga võistulaulud, mis 19. sajandi lõpupoolel ja 20. sajandi alguseski on osalt veel käibel olnud. Anu Luigelt kirjutatud “*Mida suust kukub*” (lt. 146, var. 3) ja “*Vana laulik*” (lt. 149, var. 2) ning sellega liitunud “*Võta äke hääleks!*” on tüüpilises traditsioonilises sõnastuses.

Paikkonnale iseloomulikest kiigelauludest on ainult üks kirjapanek – “*Kiik tahab kindaid*” (lt. 70, var. 2), mis muidugi ei pruugi tähendada, et Anu Luik kiigelaule rohkem üldse ei tundnud. Ilmselt on Viidalepp eelisjärjekorras küsinud neid laululiike, millest varem polnud ühtegi üleskirjutust või oli neid väga vähe, nagu mängulaulud, hälli- ja lastelaulud.

Terviklikult või osaliselt on Anu Luik mäletanud kuut laulumängu: “*Nõelamäng*” (lt. 74, var. 1), “*Seamäng*” (lt. 75, var. 1), “*Kullimäng*” (lt. 77, var. 1), “*Lambamäng*” (lt. 78, var. 1), “*Hobusemäng*” (lt. 79, var. 1) ja “*Leinamäng*” (lt. 81, var. 1). Kui “*Lambamäng*” välja arvata, on need nimetatud tüüpidest ainukesed variandid. Mängukirjelduste ja lauliku-poolsete kommentaaride järgi otsustades on vähemalt mõned vanad laulumängud Anu noorpõlves tema kodukandis olnud veel elavas käibes. Näiteks “*Lambamängu*” kirjeldus algab sissejuhatava lausega “*Lammast jälle mängisime*”, mis viitab ka Anu aktiivsele osalusele.

Üldisi lüürilisi laule on mitmest teemaderingist: laulust ja laulikust “*Pulmades laulikuks saanud*” (lt. 130, var. 1) ja eelnimetatud võistulaulud; kodust ja lapsepõlvest “*Kolm kätkit*” (lt. 154, var. 3); noorrahva elust “*Oma ja võõra küla poisid*” (lt. 181, var. 1). Vaeslapselaule on kolm. “*Vihm üle vaeslapsest!*” (lt. 311, var. 2) ning “*Oma ema ja võõrasema manitsus*” (lt. 314, var. 1) on esitatud esimeste laulude seas ja lauldes – ilmselt kuulusid need lauliku aktiivsesse repertuaari veel vanaduspäevilgi. Mõnevõrra hiljem on kirja pandud “*Ema haua*” võrdlemisi lühike variant (võib-olla oli laulik selleks ajaks juba väsinud).

Suhteliselt palju on hälli- ja lastelaule ning lastele loetud arstimissõnu (kokku kuus). Hällilaulud “*Uni, tule!*” (lt. 381, var. 3) ja “*Suisu suuremaks!*” (lt. 378, var. 2) on väga lühikesed, see-eest on pikad ja pildirikkad aga lastelaulud “*Liiri-lõõri, lõoke!*” (lt. 397, var. 6) ja “*Hiire pulmad!*” (lt. 401, var. 5), mille paralleelvärssides kohtame värseid humoristlikke kujundeid.

Omapärane on Anu Luige variant laulutüübist “*Kits ja krapp*” (lt. 327, var. 3). Selles on palju situatsioonikoomikat ja absurdinalja:

Ma panin krapi koera kaela ...	viisid kassi ahju alla.
Unt sõi koera, krapp jäi mulle.	Ahi akkas aukuma
Ma panin krapi kassi kaela.	ja põrand akkas paukuma,
Iirid tulid istukille,	parred põrisema ... (värsid 3, 6–13).
rotid tulid roomakille,	

Anu Luigelt kirjutatud lauludes ja mängudes on üldse palju lastepärast ja lastesõbralikku. Võitegemislauluski on lastele mõeldud:

Kokku, kokku, koorekene,
lapse leivatüki peale,
karjalapse õnne peale! (lt. 50, var. 2).

Loitsu “*Varesele valu!*” (lt. 432, var. 9) on ta meenutanud nii, nagu luges seda oma tütrele.

Ann Voormuth, teine “tubli eit”, elas Leedu asunduses. Anu Luigest oli ta paar aastat noorem – 1929. aastal 73-aastane. Viidalepa andmetel on Ann Voormuth sündinud Anna vallas, mehega elanud ka Vodjal (Peetri khk.) ja Mäos (Paide khk.). Mees olnud mõisa moonamees. Nendele andmetele on Viidalepp lisanud märkuse: “A. V. laulda ei oska – sellep. on kõik järgnev kirjutet etteütlemise järele.”⁵⁴ See iseloomustus tundub olevat liiga kategooriline. Viisipidamisega võis Annel küll probleeme olla ja sellepärast ei tahtnud ta muidugi üksinda laulda, aga arvatavasti oli ta koos teistega rühmas siiski laulnud, näiteks kiigelaule ja kadrilaule, muidu poleks sõnad talle meelde jäänud.

Võrreldes Anu Luige lauludega on Ann Voormuthil fragmentaarseid tekste rohkem, ka esineb liitumisi lõppriimiliste lauludega. Täiesti puuduvad lüroepilised laulud. Teised Kesk-Eestile iseloomulikud regilaululiigid on Ann Voormuthilt tehtud kirjapanekutes (kokku 27) siiski esindatud, kas või ühe tekstiga.

Töölaule on Ann Voormuthilt kirjutatud kaks: lõikuslaul “*Pole lauljat hulgas*” (lt. 37, var. 1) ja karjaselaul “*Laisk karjane*” + Oh ma vaene Karja-Tõnu (lt. 47, var. 1). Kalendritähtpäevade lauludest on Ann Voormuthilt kirjutatud päris täielik “*Kadrilaul*” (lt. 59, var. 3), milles on nii ukse taga, toas kui ka lahkumisel lauldud osad. Ilmselt on ta kadrilanditamises ise aktiivselt osalenud.

⁵⁴ ERA II 14, 261.

Küllaltki hästi on Ann Voormuth tundnud ka *kiigelaule*. Temalt kirja pandud kiigetsüklis on mitu laulutüüpi: “*Kutse kiigele*” + “*Kiige katsumine*” + “*Vend teeb uue kiige*” + “*Kingitused kiigutajale*” (lt. 67, var. 1).

Regivärsilisi *mängulaule* on Ann Voormuthilt ainult üks – “*Sõrmemähkimise mäng*” (lt. 83, var. 1) ja seegi on esitatud nagu “mälestuste mälestus”: “Purdi vaimudel olnud sihuke kaasitamise laul”. 1920. aastate lõpul ja 1930. aastatel, kui Richard Viidalepp ja Ernst Rungi Annas rahvapärismi kogusid, oli vana laulu- ja mängutraditsioon juba ammu taandunud (vt. “Regilaulude kogumisest...”, lk. 7). Väga aktiivne oli seltsitegevus. Rahvamängude küsitluskavale 1935. aastal vastates märgib E. Rungi: “Praegu peavad seltsid piduõhtuid pea iga kuu, mõnikord ka kaks korda kuus. Kavas näidend, laul, muusika, kõnedki – ja lõpuks tants. Metsanurga külares aga peetakse veel pahatihti simmanne.”⁵⁵ Neis metsanurga külares võis vana mängutraditsioon tollal osalt veel edasi elada, kuid maanteest kaugel asunud metsataludes, mis olid suvel võõrale osalt ligipääsmatud, jäi Viidalepal käimata⁵⁶ ja käimata jäi seal ka Rungil. Sõja-aastatel ja stalinlike repressioonide aegadel metsanurga-talud tühjenesid.

Terviklikke *pulmalaulu* on Ann Voormuthilt kolm: saajarahva saabumisel mõrsjakoju lauldud “*Kust teadsid tulla?*” koos vastusega “*Kust teadsin tulla*” (lt. 87, var. 2) ja miniaga peiu majja sisenemisel lauldud “*Sisse siidised tulevad*” (lt. 108, var. 1), lisaks söögilaul “*Ärge põue pistke!*” (lt. 98, var. 2), mida “kahe otsaga” pulmades võidi mõlemal pool laulda. Nähtavasti olid vanad pulmakombed Ann Voormuthi noorusaegadel veel Annaski mõnevõrra käibel.

Lauluteemalistest lüürilistest lauludest (kaks teksti) on omapärane kontaminatsiooniline variant laulutüüpidest “*Laula, kuni elad!*” + “*Laulik kardab laitjaid*” + “*Kellele kurdan*” (lt. 124, var. 2). Laulu põhiosa on esitatud selle klassikalisel kujul:

Laula, laula, suukene,
liigu, linnukeelekene!
Külap saab siiski vaid olla,
kui saab musta mulla alla,
kena kerstu keske'lele,
laia laudade vahele. (värsid 1–6).

Laulu lõppu liidetud laulutüübi “*Kellele kurdan*” viimased värsid võivad olla individuaalne lisand:

Kellel ma istutan igava?
Õele elatumalle,
vennale väätimalle. (värsid 9–11).

⁵⁵ ERA I 5, 289 (59). Vt. ka Kilde Anna kihelkonnast, lk. 55–58.

⁵⁶ Vt. “Paar sõna matkast Anna kihelkonda” – ERA II 14, 11.

“*Laulud lutsu suust*” kontamineerimine laulutüübiga “Küla jääb kuulama” (lt. 131, var. 3) on ümbruskonnas traditsiooniline, huvitavaid variante on aga üksikvärssidest.

Hästi on Ann Voormuth mäletanud paikkonnas väga populaarsed orjulaulu “*Kättemaks sakstele*” (lt. 262, var. 4), küla vastuolusid kujutavat “*Hollandi sulast*” (lt. 297, var. 4) ja vaeslapselaulu “*Ema hual*” (lt. 304, var. 9), aga ka humoristlikke laule küla argielust – “*Imed võõras külas*” (lt. 342, var. 3) ja “*Nädalapäevad*” (lt. 360, var. 1).

Regilaule pereringist, noorrahva elust, armastusest ja abielust on Ann Voormuthilt vähe ja need on enamasti fragmentaarsed. Neil teemadel lauldi Annas juba ammu lõppriimilisi laule. Kauem püsisid traditsioonis vanad hällilaulud ja lastelaulud.

Hällilauludest on Ann Voormuthilt kirjutatud “*Kiigu, kitsetall!*” (lt. 379, var. 1) ja “*Uni, tule!*” (lt. 381, var. 1). Huvitav variant on lastelaulust “*Hiire pulmad*” (lt. 401, var. 4). Hiire tütrele on pärisnimi ja nalja on tehtud vist ka kohalike talunimedega.⁵⁷

Roiu-roiu, roti [Roti] pulmad,
iiri [(H)iiri] Anna sai mehele!

Iiri talu nime kasutas Ann Voormuth ka “*Sõrmemähkimise mängus*” (vt. lt. 83, var. 1).

⁵⁷ Anna kihelkonnas Sõmeru külas olid Roti talu ja (H)iiri talu.

LÜROEEPILISED LAULUD

MÜÜTILISED LAULUD

1. LOOMINE

1.

1

Külatüdrukud, õeksed,
külapoisid, pooled vennad,
külanaised, noored naised,
pange selga uued kuued,
⁵ kätte kroogitud käiksed!
Lähme merde pühkimaie,
mereäärtä äigamaie!
Pühime pühked mere'esse,
äigame laastud laine'esse!
¹⁰ Lähme omme vaatemaie,
kis siin pöörand pühki'eida.
Püha pärje linnukene,
otsind ta pesa aseta
reegudessa, raagudessa,
¹⁵ mere kümmeje kivisse,
ranna paksu paemurdu,
üle ilma, laia moa,
üle Ilvese [?] kiriku.
Tuli vasta kolmi põõsast:
²⁰ üks oli põõsas sinine,
teine puupõõsas punane,
kolmas kullakarvalene.
Põlgas ta põõsa sinise,
põlgas ta põõsa punase,
²⁵ võttis kulla arma'aksi.

Akkas ta pesa koguma:
kogus kuu, kogus kaks,
peale paari päivasida.
Akkas ta mune munema:
³⁰ munes kuu, munes kaks,
peale paari päevasida.
Akkas poegi audemaie:
aus kuu, aus kaks,
peale paari päevasida.
³⁵ Said pojad verisulile,
akkas poegi pillutama:
pillutas kuu, pillutas kaks,
peale paari päevasida.
Ühe pani kuuks taeva'asse,
⁴⁰ teise päävaks peale ilma,
kolmas söödile kivikse.
Seda teab taevataadikene,
seda arvab armas rahvas,
kus need tunnid tuntaneksi,
⁴⁵ ajad kallid arvatakse,
mõud mustad mõõdetakse,
kui põle söödila kivida
ega kuuda taeva'asse
ega pääva peale ilma.

H. Neus, Ehnstnische Volkslieder I. Tallinn 1850, lk. 39/41 (7) < Paide khk. – F. Russow (–1850).

Trükitud (kärbetega): ERI I, lk. 30/1, Jä 10 (lt. 2: Loomine).

Mere pühkimine + Loomine.

2. TÄHE MÕRSJA

2

Sui tuleb, lõoke laulab,
eit teeb kaku, ma läen karja.
Eit teeb kaku karjatselle,
leiva lehmahoidijalle.
⁵ Ma läen karja saatemaie.
Mis mina leidsin karjateelta?
Kana leidsin karjateelta,
kuke kuldise mäelta.
Viisin koju eide kätte,
¹⁰ viisin koju taadi kätte.
Eit pani aita audumaie,
taat pani vakkaje vajuma.
Sai siis Salme neitsikene.

1.

Istub salve ääre peale,
¹⁵ mõedab vallavaestel leiba,
kihelkonna kerjataval.
Tulid siis kolmed kosilased:
üks oli Kuu, teine Päeva,
kolmas Tähte poisike.
²⁰ Ei mina lähe Kuulegi –
Kuu ju mängib kudruselle,
Päe ju mängib pähkelille,
Tähel täringid käesse.
Tähte tuppä kutsuti
²⁵ ja tooli alla anneti.

EKS 1, 139/40 (15) < Paide I. – A. Kruusberg < Juula Neidoff, snd. Tikker (1904).

Trükitud: ERI II, lk. 101/2, Jä 18 (lt. 16: Salme neu).

Eit teeb kaku karjasele + Tähe mõrsja + Mõisa aidast varastamas + Kuu mängib kudrustega.

3. VENNA OTSIJA

3

Mul oli kolmi eada venda:
üks kui ua-õiekene,
kaks kui ernekaunakesta:
ühe mina saatsin karjateele,
⁵ teise saatsin marjamaale,
kolmanda kalajõe.
Tuli venda karjateelta,
jo tuli teine marjamaalta –
ei tulnd kolmat koguni.
¹⁰ Ma läen venda otsimaie.
Võtan alla iirialli,
käekõrva kuldakõrvi.
Tuleb aga Kuuke, Kuura meesi.

1.

“Kas aga nägid minu venda
¹⁵ vee päele veerevada,
mere saares sõudevada,
lootsikuid jo loputavad?”
— — — —
Tuli aga Tähti, teine meesi.
“Kas aga nägid minu venda
²⁰ vee päele veerevada,
mere saares sõudevada,
lootsikuid jo loputavad?”
“Jaa, mina nägin sinu venda
vee päele veerevada,
²⁵ mere saares sõudevada,

lootsikuid jo loputavad.”
Andsin alta iirialli,
käekõrvast kuldakõrvi –
armsam oli vennakene

³⁰ kui oli iiriallikene,
kallim oli vennakene
kui oli kuldakõrvikene.

H II 1, 274/5 (405) < Jõhvi khk., Puru k. < Paide khk.? < Peetri khk. – O. Kallas, M. Ostrov < Leena Randmer (1888).

Trükitud: ERI I, lk. 201, Vi 1 (lt. 8: Uppunud vend) ja VK VIII nr. 11 (lt. 3: Venna otsija, var. 1).

4. SUUR TAMM

1.

4

Tädi kutsus täna pulma,
onu kutsus homme pulma.
Mina mõistsin, vasta kostsin:
“Mul põle aega pulma tulla –
⁵ ma lään koju vetta tooma,
hakkam kervista ihuma,
tapperi tera tasuma.
Tamm oli jõudnud, tamm oli kasvand,

tamm oli kasnud taeva'asse,
¹⁰ oksad pilve ojunud,
ma lään tamme raiuma.
Mis sest tammest välja saab?
Juurest saab Jumala lauda,
keskelt ju kirikupinki,
¹⁵ ladvast laste laululauda.”

H II 38, 864 (10) < Paide l. – A. Hanson (1893).

2.

5

Läksin metsa, leidsin tamme.
Viisin tamme isa õue,
kasvatin isal iluksi.
Läksin tamme vaatamaie:
⁵ tamm põld tõusnud, tamm põld kasvand.
Viisin tamme, jätsin tamme,
viisin tamme venna õue,
viisin vennale iluksi,
kasvatan vennale kasuksi.
¹⁰ Läksin tamme vaatamaie:
tamm põld tõusnud, tamm põld kasvand.
Viisin tamme, jätsin tamme,

viisin tamme õe õue,
kasvatan õel iluksi,
¹⁵ õemehe kasuksi.
Läksin tamme vaatamaie:
tamm põld tõusnud, tamm põld kasvand.
Viisin tamme, jätsin tamme,
viisin tamme pruudi õue,
²⁰ kasvatan pruudil iluksi.
Läksin tamme vaatamaie:
tamm oli tõusnud, tamm oli kasvand,
tamm oli kasvand taeva'asse,
otsad otseti meresse.

25 Hakkan tamme vaatamaie,
 hakkan tamme raiumaie.
 Tüükast tegin Türi kiriku,
 ladvast tegin Paide linna.
 Mis jäid järel liistud-laastud,
 30 neist ma tegin vennal talli,
 vennal talli, vennal sauna.
 Mööda sõitvad Mündi saksad,
 kordameisi Koigi härrad,
 ikka multa nad küsivad:

35 “Kelle see sauna nähikse?”
 Mina aga mõistan, jälle kosten:
 “See aga minu venna sauna.
 Pealt oli siidiga kojutud,
 alt oli kullaga võitud.
 40 Emand istub tooli pealla
 käärid kullatud käessa,
 piirab neida neiu päida,
 leikab neid linajuukseid.”

E, StK 37, 162/4 (2) < Paide khk., Kureküla – A. Palm < Jüri Preema (1926).

Suur tamm + Imelik maja.

6

Mis on meie õue alla?
 Meri meie õue alla.
 Mis seal mere keske'ella?
 Tamm oli mere keske'ella.
 5 Ma võtan tamme, ma viin tamme,
 viin aga tamme eide õue,
 istutan tamme eide iluks,
 kasvatan aga eide kasuks.
 Tamm ei jõua, tamm ei kasva,
 10 tamm ei jõua taeva'asse,
 oksad pilve ei pu'egi,
 lehed kuud ei kummardagi.
 Ma võtan tamme, ma viin tamme,
 viin aga tamme tuadi õue,
 15 istutan aga tuadi iluks,
 kasvatan aga tuadi kasuks.
 Tamm ei jõua, tamm ei kasva,
 tamm ei jõua taeva'asse,
 oksad pilve ei pu'egi,
 20 lehed kuud ei kummardagi.
 Ma võtan tamme, ma viin tamme,
 viin aga tamme venna õue,
 istutan tamme venna iluks,

3.

 kasvatan aga venna kasuks.
 25 Tamm ei jõua, tamm ei kasva,
 tamm ei jõua taeva'asse,
 oksad pilve ei pu'egi,
 lehed kuud ei kummardagi.
 Ma võtan tamme, ma viin tamme,
 30 viin aga tamme õe õue,
 istutan tamme õe iluks,
 kasvatan aga õe kasuks.
 Tamm ei jõua, tamm ei kasva,
 tamm ei jõua taeva'asse,
 35 oksad pilve ei pu'egi,
 lehed kuud ei kummardagi.
 Ma võtan tamme, ma viin tamme,
 viin aga tamme neiu õue,
 istutan tamme neiu iluks,
 40 kasvatan aga neiu kasuks.
 Tamm siis jõudis, tamm siis kasvis,
 tamm siis jõudis taeva'asse,
 oksad pilvesse pugesid,
 lehed kuud siis kummardasid.
 45 Mul oli kodu kolmi venda,
 igal vennal kolmi kervest,

need läksid tamme raiumaie.
Tüükast tegin tünderiku,
juurikast tegin (~teen) joogikannu,
⁵⁰ oksadest tegin oostel talli,

südamest tegin söögilaua,
ladvast tegin laevamasti,
laastudest tegin loomalauda,
lehtedest tegin lae peale.

(Laulmise järgi.)

ERA II 14, 205/9 (2) ja 215 (5) < Anna khk., Eivere k. – R. Viidebaum < Anu Luik (1929).

Meri õue all + Suur tamm.

5. KOTKAS KAARE ALT

1.

7

Lähme Loojale loole,
õue alla heinamaale.

Kaare võtan, teise jätan,
hakkan kolmat korjamaie.

⁵ Mis mina leian koare alta?
Kotka leian koare alta.

Mis seal kotka tiiva all?
Kirves kotka tiiva all.

Mis seal kirve jo ninas?
¹⁰ Laastu kirve jo ninas.

Mis seal laastust raiutakse?
Jaanil aita raiutakse.

Mis sinna aita pandaneksi?
Voodi aita pandaneksi.

¹⁵ Mis seal voodi jo sees?
Õled voodi jo sees.

Mis sinna õlge peale?
Palakas õlge peale.

Mis sinna palaka peale?
²⁰ Padja palaka peale.

Mis sinna padja peale?
Kaks aga noorta neiu paari.
Üks aga neob niidipaela,
teine seob siidipaela,

²⁵ kolmas koob kuldavööda,
neljas loob loogelista,
viies seab sõerulista,
kuues kassikäpolista.

Kk.: 1. Loale – 15. sinna.

H, Gr. Qu., 189 (84) < Paide khk. – A. Hanson (1892).

Loojale loole + Kotkas kaare alt + Neli neidu.

2.

8

Ann läks alla heinamaale,
niitis kaari kolmandalle.

Mis sääl kaari veere all?
Kotkas kaari veere all.

⁵ Mis sääl kotka tiiva all?
Kirves kotka tiiva all.

Mis sääl kirvesilma all?
Laast kirvesilma all.

Mis sest laastust raiutakse?
¹⁰ Jaani aita tehakse.
 Mis sinna sisse pannakse?
 Sängid sisse pannakse.
 Mis sinna sāngi pannakse?
 Lauad pāāle pannakse.
¹⁵ Mis sinna laua pāāle pannakse?
 Ōled pāāle pannakse.

Mis sinna ōlge pāāle pannakse?
 Palak pāāle pannakse.
 Mis sinna palaku pāāle pannakse?
²⁰ Neli noorta neiukest.
 (Mis nad tegivad?)
 Ūks aga kodus kulda (v)ōōkest,
 teine valas vaske (lōnga?).

EKS 1, 140/1 < Paide I. – A. Kruusberg < Juula Neidoff, snd. Tikker (1904).

Kotkas kaare alt + Neli neidu.

6. HARJA OTSIMINE

9

1.

Veere, veere, päevakene,
 veere, päeva, ōhtu tõttu,
 kuningate kulla tõttu,
 rikaste raha tõttu!
⁵ Kuningatel kulda palju,
 rikastel rahada palju,
 meil aga vaestel vaeva palju.
 Ei ole aega päeval veerda:
 päev soeb sulaste päida,
¹⁰ kammib karjalaste päida,
 piirab pika neiu päida.
 Suga solgutas meresse.
 “Andres, vaese poega,
 mine too suga meresta!”
¹⁵ Ei Andres võtnud sõnada.
 Läksin ise hiljukese,
 mööda teedi tiljukesi,

mööda maad madalakesi,
 mööda vetta veigukesi,
²⁰ mööda laine loigukesi.
 Laiska ootab ōhta’ada,
 vedel päeva veerevat,
 mina ootan homikuda,
 teista päeva tõusevat,
²⁵ kolmat koitu kollendavat.
 Ōhta tuleb ootemata,
 videvik tuleb viitemata.
 Ōhta toob ōled tubaje,
 videvik viib magama.
³⁰ Hämarik üles äratab,
 koit meid saadab kauge’ella,
 valge laiali lahutab,
 päev meid saadab pillu-pallu.

Kk.: 28. Ōhta töö – 29. Videvik vii.

H, Gr. Qu., 169/70 (39) < Paide khk. – A. Hanson (1892).

Trükitud: ERI I, lk. 319, Jä 11a (lt. 9: Harja otsimine).

Veere vaese vaeva tõttu + Päev soeb sulaste päid + Harja otsimine + Laisk ootab ōhtut + Ōhtu toob ōled tuppa.

Veere, veere, päävakene,
veere, pääva, vete taha
rikaste rahade tõttu,
meie vaeste vaeva tõttu!
⁵ Ei old aega pääval veerda:
pää soeb sulaste päida,

otsib orjalapse peada,
kammib karjalaste päida,
ei old aega pääval veerda.
¹⁰ Viska see soa meresse,
perdilauad lainetesse,
arja külma allikasse!

H I 7, 44 (33) < Paide ja Türi khk. – O. J. Siiun (1894).

Trükitud: ERI I, lk. 319, Jä 12 (lt. 9: Harja otsimine).

Veere vaese vaeva tõttu + Päev soeb sulaste päid + Harja otsimine.

182. LÜKKAS TEISE MEHE MERRE

1.

312

Toomas toores, mis oli tugeva,
lückas teise mehe meresse,
kastis teise mehe kasuka,
oidis oma uue kuue.

HI 7, 47 (37) < Paide khk. – O. J. Siin (1894).

183. ÜTLESID SAAVAT ÜHEKSA NAIST

1.

313

Hansukene, poisikene,
ütled, saad üheksa naist,
kiidad, saad kaheksa naist.
Sa ep saa ühte heada naista,
⁵ sa saad muti mättasta,
roti rattaroopesta,
konna kople urkadesta –
see sinu siidinaisukene,
niinekirju neitsikene!

¹⁰ Hans ei arvatud meheks,
haug ei arvatud kalaks,
luts ei leivakõrvaseks,
särg ei suureks söödavaks.
Kes arwab Hansu meheks,
¹⁵ see arwab hau kalaks,
lutsu leivakõrvaseks,
särje suureks söödavaks.

H, Gr. Qu., 174 (47) < Paide khk. – A. Hanson (1892).

Ütlesid saavat üheksa naist + Ei arvatud meheks.

184. MINA ÜKSI RÕÕMUS MEES!

1.

314

Tuba tumma, rahvas kurvad,
oi, mina üksi rõõmus mees
selle suure selsi sees!
Mis te kullad kurvastate,
⁵ vaesed vaiki seisate?

Kas teil tõuseb teine põli
või teil astub uusi aega,
tõuseb see põli tõbine,
astub see aega igava?

HI 7, 61 (62) < Paide ja Türi khk. – O. J. Siin (1894).

Mina üksi rõõmus mees (rl/ul) + Tõuseb teine põli.

185. NEIDUDE VAHEL SOE

315

1.

Oleks minu olemine,
teiseks minu tegemine,
küll ma teaks, mis ma teeks –
ma teeks toa tuule peale,
⁵ saunad saarte ääre pääle!
Toa mina kütaks tomingaga,
saana saare algudega –
ei saand siiski seda sooja,

mis sain Anne armudesta,
¹⁰ Kaie kulla kandelusta,
Liisu ella liigetelta.
Pidin Pillele minema,
jäin Mallele magama –
mulle Malle magusama,
¹⁵ kui need Pille piimakoogid.

Kk.: 5. sääрте.

H I 7, 58/9 (56) < Paide ja Türi khk. – O. J. Siion (1894).

Teeksin toa tuule peale + Neidude vahel soe + Pidin Pillele minema.

186. EI ENNE LAULATUST

316

1.

Kiilub neiu, karjub neiu,
kiilub kinnivõtte'esse,
karjub lakka kande'esse.
Sai tema lakka – seisis vakka,
⁵ pööras suu poisi poole,
hakkas poisilta küsima:
“Mis sinul püksissa põgiseb,
alla värvela väriseb?
Kas võib anda neiu kätte

¹⁰ ja pista neiu peossa?”
Poiss siis mõistab, vasta kostab:
“Ei või anda neiu kätte,
las saab pappi paari pannud,
laiakaabu laulatanud,
¹⁵ kirikherra kuulutanud
ja sinimantel maanitsenud –
siis võib anda neiu kätte
ja pista neiu peosse!”

EKS 1, 125 (3) < Paide l. – A. Kruusberg < Juula Neidoff, snd. Tikker (1904).

187. TÜDRUKUD POEVAD POISTE PÕUE

1.

317

Tüdrukud kui kullergud,
ilusad kui roosinupud,
poiste põuve te poete,
alla õlma te ajate –

⁵ küll käite käod käässe,
ööpikud alla õlma,
lauluräästad rätikusse!

EKS 1, 37 < Paide l. – A. Kruusberg < Juula Neidoff, snd. Tikker (1913).

188. POISTENÄLG

1a.

318

Tüdrukud, kas kuulete,
mis te endist arvate,
et te poissa põlgate
ja mehi maha jätate!

⁵ Pärast tuled poisi palve'elle,
õlekubu sul õlala,
padjad kaks kaendelussa,
lina liperdab käessa:
“Hellakene vennakene,
¹⁰ tule minu manuje magama!
Ma panen alla angervarred,
pea alla petersillid,
jalge alla jaanikannid!”

Poiss jälle mõistab, vastu kostab:

¹⁵ “Ennem mina heidan kivi manu,
kivi manu, kännu manu,
ennem kui selle neiu manu,
kes oli pooleli peetud,
ülearu armastatud,
²⁰ ülemääri mängitatud!

Ennem mina vean virsakaid,
läbi Narva narsakaid,
ennem kui neida neidisida,
kes olid pooleli peetud,
²⁵ ülearu armastatud,
ülemäära mängitatud!”

EKS 1, 123/4 (2) < Paide l. – A. Kruusberg < Juula Neidoff, snd. Tikker (1904).

Poistenälg + Peetud neiu.

1b.

319

Tüdrukud, kas kuulete,
mis te endist arvate,
et te poissa põlgate,
mehi maha jätate!

⁵ Pärast tuled poisi palvele,
lina liperdab käässe,
padjad kaks kaindelasse:
“Ellakene vennakene,

tule minu manuje magama!
¹⁰ Ma panen alla angervarred,
 pea alla petersilid,
 jalge alla jaanikannid!"

Poiss jälle mõistab, vasta kostab:
 "Ennem mina eidan kivi manu,
¹⁵ kivi manu, kännu manu,
 ennem kui selle neiu manu,
 kis oli pooleli peetud,

ülearu armastatud,
 ülemäära mängitatud!

²⁰ Ennem mina vean virsukot´ta,
 läbi Narva narsukot´ta,
 ennem kui neida neiusida,
 kel olid liiad litsi viisid,
 kel olid pooled pordu viisid
²⁵ ja ometi olid tal oora viisid!"

EKS 1, 38 – A. Kruusberg < Juula Neidoff (1913).

Poistenälg + Peetud neiud.

320

2a.

Neiud, neiud noorukesed,
 mis te endast arvate,
 et te poisse põlgate,
 noorimehi laidate!

⁵ Küll teil astub uusi aega
 ja teil astub teisi põlvi.
 Küll käite küla-külalta,
 küll käite tänav-tänavalta,

küll käite pere-perelta,
¹⁰ palud pereidekesta,
 palud peretaadikesta:
 "Andke see poega minule,
 mis teil kiigub kätki' elle,
 õõtsub õbeelme' elle,
¹⁵ nõrgub nõrgale veole!"

E, StK 37, 164/5 (4) < Paide khk., Kureküla – A. Palm < Jüri Preema (1926).

321

2b.

Tütarlapsed noorukesed,
 miks te poissa põlgate,
 noorimehi laidate!

Küll teil astub uusi aegi
⁵ ja teil tuleb teisi põlvi,
 kui käite küla-külalta
 ja käite pere-perelta:

"Anna see poega minule!
 Kulla pereidekene,
¹⁰ kulla peretaadikene,
 anna see poega minule,
 mis sul kiigub kätki' elle,
 õõtsub hõbehelme' elle,
 nõrgub nõrgale veole!"

E, StK 40, 46 (74) < Paide khk., Kureküla – R. Viidebaum < Jüri Preema (1927).

189. NEIUD NUTSID, KUNI PURJED PAISTSID

1.

322

Senni nutsid neiud noored,
kahatsesid karrat-pärjad,
senni kui paistsid laevapurjed.

Kui jäid paistmast laevapurjed,

⁵ siis jäid neiud nuttemasta,
kahatsemast karrat-pärjad,
ulgumast jäid uued kuued.

H, Gr. Qu., 182 (68) < Paide khk. – A. Hanson (1892).

Trükitud: ERIA nr. 3625 (lt. 1735: Neiud nutsid, kuni purjed paistsid, var. 2).

Poiste lorilaulud rikutud tüdrukutest

190. TÜTAR RIKUTUD

1.

323

Isa uugas ja ema nuttis,
et tema tütar rikutud,
Talina kaldani kallal käinud.

Kust see ull on siia tulnud?
⁵ Rakvere tilulemma teelt tema tulnud,
Peeterburi Pikaristi nusumas käinud!

H II 1, 656 (850) < Jõhvi khk., Puru k. < Paide khk.? < Peetri khk. – O. Kallas, M. Ostrov < Leena Randmer (1888).

Trükitud: VK VIII nr. 2318 (lt. 775: Tütar rikutud).

191. KARU KAIE KISKUNUD

1.

324

Et hunt oli Anne ammustanud,
karu Kaie kiskunud,
madu oli nõeland meie Maie
alt aga jala, pealt aga jala.

H II 54, 189 (95) < Paide ja Türi khk. – O. J. Siiun (1895).

NÕIDUSSÕNAD

ARSTIMISSÕNAD

424. KOLM ROOSI

1. 945

Elitingi (roosi) sõnad

Issand Jeesus Peetrus istus Jeruusalemma linna mäe peal, kolm roosi käes:

üks must, teine valge, kolmas punane –
mustaga tõukab, punasega lükkab,
valgega võtab koguni ära.

H, Gr. Qu., 210/1 (4) < Paide khk. – A. Hanson (1892).

2. 946

Elitingi vastu

Jeesus läks üle Punase mere,
kolm roosi käes –
ühEGA vaotas, teisega taotas:

“Kolmas, sina punane roosike,
⁵ pead valu ära võtma!”

H II 38, 872 (2) < Paide l. – A. Hanson (1893).

425. MINA ÜKS KORD, SINA ÜHEKSA KORDA

1. 947

Pistisõnad

Mina pistan sind ühe korra,
sina pistad mind üheksa korda!

Fragment. (Vrd. VK III lt. 459: Sina üks kord, mina kaks korda ja VK IX lt. 538: Pistus pistab ühe korra.)

H, Gr. Qu., 211 (5) < Paide khk. – A. Hanson (1892).

426. PEALT KÄTE, ALT JUURTE

948

1.

Voolmesõnad

Pealt käte, alt juurte,
keskelt punane!

Tuleb kolm kord lugeda.

H, Gr. Qu., 210 (2) < Paide khk. – A. Hanson (1892).

427. ALT LIHA, LUUDE

949

1.

Maalusesõnad

Alt liha, luude,
soonte, kontide
on paistetuse karva [?] kadunud!

H, Gr. Qu., 211 (6) < Paide khk. – A. Hanson (1892).

428. MAA-EMANDAD, ANDKE TERVIS KÄTTE!

950

1.

Maa-alused (haigus). Maast ingab, maast tuleb see külge. Võta õberaha, kaabi kulli poolt kül'lest sinna, kus sügeleb, ja raudrohu mäntaga vaota, see kaotab ära. Selle juures peab ütlema:

Maa-alused maa-emandad,
andke minu tervis kätte!

ERA II 14, 71/2 (4) < Anna khk. ja v., Pikaküla m. < Paide l. – R. Viidebaum < Marie Punapart, snd. Viiger (1929).

429. USS, SARAPUU-KARVA

1.

951

Kui uss nõelanud on, siis tuleb lugeda ussisõnad.

Uss oli tüki toone karva,	uss oli valge vahu karva.
uss oli vee virsa karva,	Mässi ennast mättasse,
uss oli halli aja karva,	keri ennast künkasse,
uss oli soo somba karva,	¹⁰ läbi aja läikijalle,
⁵ uss oli moa moaka karva,	kivi otsas keerlejalle!
sakerjas sarapuu karva,	

H, Gr. Qu., 210 (1) < Paide khk. – A. Hanson (1892).

430. ARMSAKS VIHTLEMISE SÕNAD

1.

952

Arstimise sõnad

Kuda tibu, nõnda tervis,
kuda haigus, nõnda arst.
Hundi sabaga vihelda,
karu sabaga salvida!

Kuluvorm “Armsaks vihtlemise sõnadest”. (Vrd. VK VI lt. 1117 ja ERIA lt. 3218.)

H II 38, 872 (1) < Paide l. – A. Hanson (1893).

2.

953

Kuda tibu, nõnda tervis,
kuda aigus, nõnda arst.
Hundi sabaga vihelda,
karu sabaga salvida!

H III 23, 442 (2) < Paide khk. – O. J. Siun (1895).

431. AITÜMA VIHATEGIJALE!

954

1.

Aitüma vihategijale,
aitüma veetoojale,
aitüma ahjukütjale!
Sopu, sopu, saunaleili!

ERA II 14, 193 (31) < Anna khk. ja v., Eivere vk. – R. Viidebaum < Ants Veidemann, snd. Türi khk., Säreve v., Taikse k. (1929).

432. VARESELE VALU!

955

1.

Varesele valu,
harakale haigus,
mustalinnule muu tõbi!

Valu tulgu, teine mingi,
⁵ ärgu vaksa vahet olgu!
Meie haigus terve!

A 7819 (25) < Paide l. – Hilja Aur, Paide linna algk. IV b kl. (1925).

956

2.

Varesele valu,
mustalinnu muu tõbi,
siga haiguse omal saagu!

A 7820 (20) < Paide l. – Miralda Biene, Paide linna algk. IV b kl. (1925).

957

3.

Varesele valu,
harakale haigust,
lapse sõrm saab varsi terveks!

A 7828 (9) < Paide l. – Eveliine Kritt, Paide linna algk. IV b kl. (1925).

SUMMARY

Vana Kannel ('Old Harp ~ Psaltery') is a series of scholarly publications of ancient Estonian folk songs in the *regivärss* meter, or runo songs (in Estonian *regilaul*, pl. *regilaulud*). The volumes are being compiled according to the topographic-typological principle and present songs by parishes. The series was initiated in the last quarter of the 19th century by Jakob Hurt who published songs from the parishes of Põlva and Kolga-Jaani. The general Latin title for the scholarly series of publications in Estonian folklore, *Monumenta Estoniae Antiquae*, which derives from Jakob Hurt's publication *Setukeste laulud I–III* ('The Songs of the Setu'; 1904–1907), was appended later.

Parishes as territorial and administrative units were predominantly formed in remote antiquity, before the emergence of ecclesiastical parishes in the 13th century, and reflect certain peculiarities of the material and spiritual culture of the prehistoric tribes. Territorial parishes were abolished in Estonia in 1925; nonetheless, in Estonian national academic disciplines, it is still customary to view parishes as also having a territorial meaning.

The emergence of the Estonian *regivärss* or *runo verse* form, which is common to other Baltic-Finnic peoples, such as the Finns, Karelians, Izhorians, and the Votes, presumably dates back to the first millennium B.C.E. In contrast to newer, end-rhymed stanzaic folk songs, *regilaul* is characterized by initial rhyme (alliteration and assonance), parallelism (the grouping of verses on the basis of parallelism) and the octosyllabic (four foot) trochaic verse (quantitative meter based upon the relations of length between the syllables). In the course of the many centuries, *regilaulud* have acquired an extraordinarily rich poetic figurative language with its metaphoric imagery and unique structural devices including numerous tropes of repetition (repetition of words, syllables, verses and motifs).

So far, nine volumes of *Vana Kannel* (VK) have been published: VK I, 1875–1886 (songs from Põlva parish); VK II, 1884–1886 (Kolga-Jaani); VK III, 1938 (Kuusalu); VK IV, 1941 (Karksi); VK V, 1985 (Mustjala); VK VI: 1 and VK VI: 2, 1989 (Haljala); VK VII: 1, 1997, and VK VII: 2, 2003 (Kihnu); VK III, 1999 (Jõhvi and Iisaku); VK IX, 2009 (Lüganuse).

The present volume X of *Vana Kannel* presents *regilaulud* from two small parishes in Järva county in northern Estonia – Paide and Anna¹. These parishes became separate entities only in the first half of the 17th century. Historically, the principal territories of Paide and

¹ Apart from the entire body of *regilaulud* that have been recorded from the parishes of Paide and Anna, the collection also includes some songs from the parishes of Peetri and Türi (due to an occasionally indefinite attribution of localities in the old manuscripts); the entire song repository of the latter two large parishes will also be published in separate volumes.

Anna were part of the ancient Järva-Peetri parish and drew from the rich and varied *regivärss* song tradition of that age-old agricultural region of northern Estonia. Harvest songs and swing songs are very typical of this song region. Among lyro-epic songs, we can find archaic mythical songs, such as “The Creation” and “The Star’s Bride” as well as family ballads, e.g. “The Slayer of Her Husband” and “The Slayer of the Daughters”. There are likewise quite a few seemingly ageless *regilaulud* about the singer and the song as well as emotionally penetrating and figuratively rich songs about orphans and the deprived. As for the relatively more recent song types, we can typically find a great number of serf songs, for the network of manors was fairly tight in this agriculturally fertile area.

The songs published in this collection were recorded from the mid-19th century through the 1960s. If in the middle of the 19th century, there were some types of *regilaulud* that were still in active use, towards the beginning of the 20th century, there were only a very few old people who could remember some single songs in the *regivärss* meter. Among the recorded songs, we can find shortened forms and partially fragmentary texts characteristic of the period of the decay of the *regilaul* tradition. This collection presents 1,018 song variants (including children’s songs with some *regilaul* elements, nature vocalisms, spells and some songs with transitional forms and fragments). There are 439 numbered song types for which 16 also have the melody. There are 159 song types which have been contaminated by the main type of compound songs and which lack a separate type number. Songs have been first divided into chapters of lyro-epic and lyric songs according to their main type; lyric songs have been further subdivided by taking into consideration their theme as well as their function (songs related to work, rituals and other activities stand separate from the so-called non-ritualistic or general lyric poetry).

The introductory part of the collection includes overviews of the history, dialect traits, songs and singers of Anna and Paide parishes as well as the song collecting history and *regilaul* melodies of these parishes. At the end of the volume there are several indexes (typological indexes, lists of the collectors of folk songs and singers) as well as explanations of the archaisms and dialect words found in the *regilaulud*.

In what follows an attempt has been made to give an overview of the collection’s song types and their contents in English.

SUMMARIES OF THE SONG TEXTS

LYRO-EPIC SONGS

Mythic songs

1. The Creation. A holy bird searched everywhere, high and low, for a place it could make a nest. It saw three bushes: a blue one, a red one and a golden yellow one. It chose the latter. The bird wove a nest, laid eggs and hatched them. The bird appointed one chick to be the Moon in the sky, the other to be the Sun and the third to be a rock in the fallow.

2. The Bride of the Star. I found a hen on the way to the pasture. I brought it home to my father and mother. They put the hen in the chest in the barn. The hen turned into a young maid, Salme. She sat on the edge of the bin, doling out grain for the poor of the county and the beggars of the parish. Three suitors came to woo Salme: the Moon, the Sun and the Star. She accepted the Star. [This is a contaminated variant. Three songs have been merged: “The Mother Bakes a Loaf for the Herder”, “Stealing from the Manor’s Storehouse” and “The Moon Plays with the Beads”.]

3. The Brother’s Seeker. A young girl [the narrator] had three good brothers. She sent one to the pasture (to tend the cattle), the other to where the berries grow (to pick berries) and the third to the fish river (to fish). The first brother came back from the pasture, the second came back from the berry picking, but the third one never returned. The maid sets out in search of the brother. She sits atop a mouse-grey (horse) and takes along a golden bay (horse). She meets the Moon and asks if the Moon has seen her brother rowing on the sea. [There is no reply from the Moon, the text is fragmentary.] In the end she meets the Star. In reply to the maid’s question the Star says that he has seen her brother rowing on the sea. The maid rewards the messenger with her horses – her little brother is dearer to her than the horses.

4. The Big Oak. A young man finds an oak in the forest and brings it back to his father’s house so that it would grow in his front yard and please the eye, but the oak will not grow. It will not grow in the brother’s or sister’s yard either. Only in the bride’s yard does the oak begin to grow and please her eye, reaching the sky. The young man cuts the oak down. From its stem, he makes the church of Türi and from the treetop, the town of Paide. He uses the leftover wood-shavings to build a sauna for his brother that all the passers-by will admire [“The Big Oak” + “A Peculiar House”]. In the second version, the song’s maid finds the oak in the middle of the sea under her yard. She plants the oak first in her mother’s yard, then her father’s, brother’s and sister’s yards, but it will only start growing in her own yard. The oak grows high into the sky, its branches reaching the cloud and its leaves paying homage to the Moon. The young maid has three brothers each of whom has an axe. The brothers set out to fell the oak. A barrel is made out of the stem, the roots are used for making a drinking vessel and the treetop becomes a ship mast [“The Sea by Our Yard” + “The Big Oak”].

5. The Eagle under the Cut Hay. The singer finds an eagle under the cut hay. There is an axe under its wing and under the axe's eye, a wood shaving. A barn is made out of the shaving. A bed is brought into the barn and some straw is laid on the bed as well as a sheet and a pillow. Four (~six) maids lie on the bed. One is weaving a thread string, the second is tying the silk string, the third is knitting a belt of gold and the fourth one is beginning a sinuous (a mitten with a sinuous pattern), ["The Eagle under the Cut Hay" + "Four Maids"].

6. Searching for the Brush. The Sun is too busy to set – it brushes the servants' and the herders' hair. The hair brush falls into sea. The singer asks Andres, the son of a poor man, to fetch the brush. Andres refuses and the singer him/herself will go and search for the brush in the waves.

The first version is contaminated. The songs "A Slothful Man Waits for the Night" and "The Night Brings Straw into the House" merge with the end part.

Songs about courtship and family life

7. The Making of a Sleigh. Jaan makes a beautiful sleigh. When it is ready, he shows it to his father. What follows is a dialogue between the father and the son – Jaan asks the father if there is something missing from the sleigh. The father replies that five components are missing: shafts of apple wood, a saddle of ash, a maple breastcollar, a shaft bow of white elm and a grey (horse) between the shafts. Jaan in turn says that the father has five apple trees out of which shafts can be made; in the parish there are maples growing that can be used for the breastcollar; white-elm that can be used for the shaft bow grow in the village and at the edge of the village there are ash trees from which a saddle can be made. In the father's stable there is a grey horse that can be harnessed and in the village there is a maid who can ride in the sleigh.

8. The Girls Show Contempt. A young man climbs up the hayloft to have a look at the girls there, but they do not accept him. They begin to scold him for not having a silk shirt, a decorated shirt front and German shoes (store bought dress-up clothes). The young lad returns home, crying and complains about it to his parents. The parents comfort him and promise to go the town of Paide and buy some fancy clothes in a store there. In one variant the father recommends that the son wed a wife from one of the villages on the way to Narva or Tartu.

9. Girls Are Luring Boys to the Hay Loft. Pretty girls loiter around the tavern flattering boys. The boys take the girls to the loft where the bed has already been made.

10. The Feeding of the Matchmaking Horse. A young man watches a girl grow up and secretly starts feeding his (matchmaking) horse particularly well. When the matchmaking stallion becomes strong, the young man arrives at the door of the future in-laws. The horse is led into the yard and offered hay and oats; the suitor is asked in and offered food. The

SISUKORD

Eessõna	5
Sissejuhatuseks	9
Paide ja Anna. Kihelkondade ajalooline ülevaade (Priit Lätti)	11
Regilaulude keele murdelisus. Foneetika ja morfoloogia (Helmi Neetar)	42
Regilaulude kogumisest Paide ja Anna kihelkonnas (Otilie Kõiva)	52
Paide ja Anna kihelkonna regilauludest ja laulikute (Otilie Kõiva)	66
Paide ja Anna regiviisid (Janika Oras)	93

REGILAULUD

LÜROEPIILISED LAULUD

Müütilised laulud – 105

1. Loomine – 105
2. Tähe mõrsja – 106
3. Venna otsija – 106
4. Suur tamm – 107
5. Kotkas kaare alt – 109
6. Harja otsimine – 110

Laulud kosjadest ja perekonnavalust – 112

7. Saani tegemine – 112
8. Neiud põlgavad – 113
9. Neiud meelitavad poisse lakka – 114
10. Kosjahobu söötmine – 115
11. Kaevul kosija – 116
12. Müüdud neiu – 117
13. Lunastatav neiu ~ lunastatav noormees – 118
14. Tütarde tapja – 121
15. Mehetapja – 125
16. Haige noorik – 127
17. Kodus käimas – 128

18. Vennal võõrsil – 129

Küla argielu lood – 132

19. Valla sepp – 132
20. Ehted varastatud – 132
21. Ehted katki – 133
22. Suur sikk – 134
23. Kass kaevus – 134
24. Hunditapja – 135

Küla ja mõis – 136

25. Kubjas ja teomees – 136
26. Hobune varastatud – 137

Sõda ja nekrut – 140

27. Venna sõjalugu – 140
28. Sõjas mõök ja hobu kallis – 145
29. Viimne vihtlemine – 145
30. Nekruti põgenemine – 146
31. Vahisoldati kaebus – 147
32. Püssi põmin kostab koju – 149
33. Rõõmus nekrut – 149

LÜÜRIKA

Töö, tavandite ja muu tegevusega seotud

laulud – 155

Töölaulud – 155

Viljalõikus ja rehepeks – 155

- 34. Kaulalõigatud põld – 155
- 35. Halb sirp – 156
- 36. Põld paneb lõikaja põdema – 156
- 37. Pole lauljat hulgas – 156
- 38. Etterutanud lõikajale – 157
- 39. Ei anta süüa – 157
- 40. Mis otsas ootab – 157
- 41. Sirise, sirbikene – 158
- 42. Rõõmus rehepeksja – 158

Heinategu – 159

- 43. Vikat niidab, ma vilistan – 159

Karjane ja kari – 159

- 44. Eit teeb kaku karjasele – 159
- 45. Karjasepõli – 160
- 46. Karjase pühapäev – 161
- 47. Laisk karjane – 161
- 48. Huilake, hoostelised! – 161

Kodused tööd – 162

- 49. Sõõru, lehmakene! – 162
- 50. Kokku, koorekene! – 162
- 51. Käsikivi – 163
- 52. Keeda putru! – 163

Teekäigulaulud – 164

- 53. Orjade tee – 164
- 54. Hakkame, mehed, minema! – 164
- 55. Neiud öösel käimas – 165
- 56. Lähme lillakile! – 167
- 57. Riia rikkumine – 167

Kalendritähtpäevade laulud – 168

- 58. Mardilaul – 168
- 59. Kadri laul – 171
- 60. Jõudke, jõulud! – 175
- 61. Jõnkadi-jõnkadi, jõulud tulevad! – 175
- 62. Linad liulaskjale! – 176
- 63. Jaanipäev vara tulnud – 176

Kiigelaulud – 177

- 64. Kiige toomine – 177
- 65. Kiige katsumine – 178
- 66. Kiik halval kohal – 179
- 67. Kutse kiigele – 179
- 68. Kingitused kiigutajale – 180
- 69. Tasu kiigutamise järgi – 181
- 70. Kiik tahab kindaid – 181
- 71. Ilus neiu kiigel – 182
- 72. Kiigu kaugele! – 184
- 73. Kiigel kullad ei kulu – 184

Mängulaulud – 185

- 74. Nõelamäng – 185
- 75. Seamäng – 185
- 76. Hanemäng – 185
- 77. Kullimäng – 186
- 78. Lambamäng – 186
- 79. Hobusemäng – 187
- 80. Kuningamäng – 187
- 81. Leinamäng – 188
- 82. Sillamäng – 188
- 83. Sõrmemähkimise mäng – 189
- 84. Kündmisemäng – 189
- 85. Kõverikumäng – 190

Pulmalaulud – 191

Saaja saabumine mõrsjakoju – 191

- 86. Avage uksed! – 191
- 87. Kust teadsid tulla? – 192
- 88. Urkad ukse all – 193
- 89. Halva ilmaga teel – 193
- 90. Kas on õrsi toas? – 193

Mõrsja otsimine – 194

- 91. Neidu pole kodus – 194
- 92. Sirgu jäljed – 194
- 93. Neiu tahab taganeda – 195
- 94. Tulge teisel aastal! – 195
- 95. Kui ei saa siit naist, toon Saksamaalt – 196
- 96. Kaubad tehtud kambris – 196

Söögilaulud – 197

- 97. Tänu söögi eest – 197
- 98. Ärge põue pistke! – 197

Õpetuslaulud – 198

- 99. Jäta koju kolmed kombes! – 198
- 100. Nooriku virkuseõpetus – 198
- 101. Ära noomi teiste nähes! – 204

Mõrsja lahkumine vanematekodunt – 204

- 102. Ei läinud metsast mehele – 204
- 103. Ehi, neiu, saaks minema! – 205
- 104. Mõrsja lahkumine – 206
- 105. Lahkumise valu – 207
- 106. Kodu nutab mõrsjat – 209

Saabumine peiukoju – 209

- 107. Kas on mini meelepärane? – 209

Vastastikused pilkamised, kiitmised ja

- laitmised – 210
- 108. Sisse siidised tulevad – 210
- 109. Trummal tuuakse tupp – 210
- 110. Viidi vilgas neiu – 211
- 111. Toodi totter – 211
- 112. Peiul paremad riided – 212
- 113. Kes käskis kenasti käia! – 212
- 114. Kaasa asemel karu
kasvatanud – 214

Tanutamine – 214

- 115. Päästa mõrsja sõbast! – 214
- 116. Linnuke linale – 214

Tantsitamine – 215

- 117. Tantsitage tasa! – 215

Veimede jagamine – 216

- 118. Kas äi saab särki? – 216
- 119. Kas äi annab härja? – 217
- 120. Palju paljakaid – 217
- 121. Ei kiitnud kiike, vaid kirstu – 217

Lapulised – 218

- 122. Kas on puudu pulmalisi? – 218
- 123. Lapulisele halvad annid – 218

Üldine lüürika – 219

Laul ja laulik – 219

- 124. Laula, kuni elad! – 219
- 125. Küla jääb kuulama – 220
- 126. Oleks mu hää endine! – 220
- 127. Lauldud hobi ja sadul – 221
- 128. Lauliku soost – 221

129. Laulud kodus õpitud – 223

- 130. Pulmades laulikuks
saanud – 224
- 131. Laulud lutsu suust – 224
- 132. Peaksin piisa viina saama! – 226
- 133. Ilutegija – 226
- 134. Lauldes läbi metsa – 226
- 135. Suude sulg – 227
- 136. Lapse laulmine – 227
- 137. Miks neiu ei laula? – 227
- 138. Laulik kardab vanemaid – 228
- 139. Laulik kardab hääle viijaid – 228
- 140. Laulik kardab laitjaid – 230
- 141. Lugu, nagu loodud – 230
- 142. Ei mõista laulda – 231
- 143. Loo seadja süüdi – 231

Võistulaulud – 232

- 144. Kes tahab laulda meie
vastu? – 232
- 145. Võta äke hääleks! – 232
- 146. Mida suust kukub – 233
- 147. Mis sa, sitikas, sirised! – 234
- 148. Koer, ära haugu! – 235
- 149. Vana laulik – 235
- 150. Laulad sea sõnu – 236
- 151. Laulan palgatagi – 237

Kodu ja lapsepõli – 238

Memme vaev – 238

- 152. Memme vaev – 238
- 153. Ema viis põlles põllu
peale – 239
- 154. Kolm kätkit – 239

Kasvatus asjata – 240

- 155. Kasvas üks ja
kangekaelne – 240
 - 156. Kasvas laps ja kasvas vits – 241
 - 157. Palju poegi – 241
 - 158. Kaua karjas käinud – 242
 - 159. Tugi sai sellel, kes ei
tundnud – 242
 - 160. Isa hoidis hiimetsa – 243
- ### Vastuolud perekonnas – 243
- 161. Hea ja kuri kodu – 243

162. Mina halb laps – 244
 163. Hiline – 244
 164. Halval ajal sündinud – 245
 165. Tütar ei saa tööst palka – 245
 Noorrahva elu – 246
 Neiud – 246
 166. Kallis kasvupõli – 246
 167. Ühe leiva linnukesed – 246
 168. Neiu kasvab mõisapoiste
 õnne peale – 247
 169. Tüdrukud viivad meeled
 peast – 247
 170. Poiste silmad jooksid vett – 248
 171. Poiss tuleb neidude tulele – 248
 172. Neiud lähevad ehtima – 249
 173. Neiud herneid noppimas – 249
 174. Neiunälg – 250
 175. Neiu hulk laiali – 251
Murelik neiu – 252
 176. Kellele kurdan? – 252
 177. Kolm rätti – 254
Vanatüdruk – 254
 178. Vanatüdruk istub leelõukal – 254
 Noormehed – 255
 179. Tore sõit – 255
 180. Meie ja teie poisid – 256
 181. Oma ja võõra küla poisid – 256
 182. Lükkas teise mehe merre – 257
 183. Ütlesid saavat üheksa naist – 257
 184. Mina üksi rõõmus mees! – 257
 185. Neidude vahel soe – 258
 186. Ei enne laulatust – 258
 187. Tüdrukud poevad poiste
 põue – 259
 188. Poistenälg – 259
 189. Neiud nutsid, kuni purjed
 paistsid – 261
*Poiste lorilaulud rikutud
 tüdrukutest* – 261
 190. Tütar rikutud – 261
 191. Karu Kaie kiskunud – 261
 192. Varastas kuivamast – 262
 193. Neitsiau ära viidud – 263
Poissmehed – 263
 194. Võtaks naise, kardab lapse
 sündimist – 263
 195. Säng ja mängitaja – 263
 196. Naise tegemine – 264
 197. Vilets poissmehetöö – 265
 Armastus ja kosjad – 266
 Igatsus armsama järele ja
 kaasavalik – 266
 198. Õunapuu – 266
 199. Neiu läheb, kellele
 loodud – 267
 200. Kus armast nägin? – 267
 201. Kaasa kaugel – 267
 202. Magaksin poisi süles – 269
 203. Pane see tütar minule! – 269
 204. Ratassäng – 269
 205. Öösi üksi – 270
 Tule mulle – 271
 206. Peks ehete asemel – 271
 207. Panen hõlbule tööle – 272
 208. Kaev kaugel – küllap härjad vee
 veavad! – 274
 209. Ilus neiu, tule mulle! – 274
 Keda võtta, keda jätta – 275
 210. Ma pole tati tarvitada – 275
 211. Vahelt vaeslaps – 276
 212. Kes saab vaese – saab
 naise – 277
 213. Tunnen tuima – 277
 214. Neiu ei lähe karjasele – 277
 215. Kaasa ei pane kasvama – 278
 216. Vara tõttu vanale – 280
 217. Ennem sõled sõnni kaela! – 280
 Kosjad – 280
 218. Kosjade ootel – 280
 219. Kosilane ei tule – kardab raha
 raisata – 281
 220. Mees ei võta, ei jäta – 281
 221. Tule mult luba küsima! – 282
 222. Ei üht naist – 283
 223. Valla valekeeled segavad
 kosimist – 284

224. Kolm kosjahobust – 284
 225. Hoitud hobusega kosja – 285
 226. Kosilane laisas talus – 285
 227. Kupja kolm tütar – 286
 228. Ühte pakutakse, teist tahaks – 286
 229. Kas kõlbab koduväiks? – 287
 230. Kosilane otsib kadunud kana – 287
 231. Õissa, kellad kuulda! – 287
 232. Kas võtad kosjad vastu? – 288
 Abielu ja peresuhted – 289
 Abielunaine – 289
Igatsus isakodu järele – 289
 233. Ehitud neiu isakodus – 289
 234. Millal saan omile? – 289
 235. Neiu kaugele kaubeldud – 289
 236. Meri viib sõna – 291
Elu mehekodus – 292
 237. Kurjale kositud – 292
 238. Mütsipöli – murepöli – 292
 239. Minia meelevald – 292
 240. Ämm ei anna seepi – 293
 241. Mehevanemad surnud – 293
 242. Vaene lastevang – 293
 243. Nurganaine – 294
Hea mees ja halb mees – 294
 244. Hea mees pilliga, kuri
 piitsaga – 294
 245. Peig lubas pillil pidada – 295
 246. Vaip võinuks vakas vanuda – 296
 247. Mees tööst must – 296
Lesknaine – 297
 248. Kaasa ja armud – 297
 249. Kõik tuuled peale tulevad – 297
 Abielumees – 298
Poissmehepõlve tagaigatsemine – 298
 250. Kodus ei raatsitud poega
 lüüa – 298
Luhtunud naisevõtt – 299
 251. Must võinuks muidu joosta – 299
 252. Kaugelt naine toodud – 300
 253. Ma sain musta ja rumala – 300
 254. Võta naine neidudest! – 303
 255. Koduväi kaebus – 304
Hea ja halb naine – 304
 256. Väike naine tunneb tulet
 käia – 304
 257. Rumal naine – 305
 258. Truudusetu naine – 305
 259. Teng, hobu, naine – 306
 260. Oh ma vaene, kus minu
 naine? – 306
 Mõisaorjus – 308
 Saks – 308
 261. Saksa silmad põllule
 põlevad – 308
 262. Kättemaks sakstele – 308
 263. Palve sakstele – 310
 264. Tänu sakstele – 310
 265. Saksad kaugel – elu hea – 311
 266. Mõrrad mõisa poole – 311
 Kubjas ja teised mõisasundijad – 312
 267. Kubjas ahju – 312
 268. Kubjas vereimeja – 313
 269. Kurat kupjaks – 314
 270. Kubjas, lase lõunale! – 314
 271. Kubjas, lase laupäeva-
 õhtule! – 316
 272. Kurat kubjast
 kummardagu! – 316
 Mõis – põrgupaik. Peks mõisas – 316
 273. Mõisast pääs – 316
 274. Ikka peab ori olema – 317
 275. Oleks õlad õunapuust – 318
 276. Neiu peksmine mõisas – 319
 277. Peksuhaavade
 vihtlemine – 319
 278. Vitsad-kepid teomehele – 319
 Teotöö – 320
 279. Teolkäimisest küür
 seljas – 320
 280. Õised orjad – 320
 281. Peremees kiidab
 teopõlve – 320
 282. Teoliste magamisase – 322
 283. Pruut teol – 322
 284. Tilluke teomees – 323

Vastuolud külas – 324

Rikas ja vaene – 324

- 285. Võta ära rikaste risust! – 324
- 286. Ei sünni suurte sekka – 324
- 287. Ei jõua sugu süüta – 324

Pererahvas ja palgalised – 325

- 288. Kes kellegi ori – 325
- 289. Millal orja kiidetakse? – 325
- 290. Orja palk – 326
- 291. Tukevad tubased naised – 327
- 292. Pisut saab ori magada – 328
- 293. Orjale otsitakse tööd – 328
- 294. Anna orjale hästi süüta! – 329
- 295. Orjale kingaleent – 329
- 296. Liigsööja – 329
- 297. Hollandi sulane – 330
- 298. Töötegu tänamatule – 331
- 299. Kaval sulane kündmas – 332
- 300. Ori õue haukuma – 332
- 301. Võõras võõriti ees – 332
- 302. Ori läheb ära – 333
- 303. Päevapalk pisike – 334

Vaelslapselaulud – 337

Kelle juurde ma isatu, kelle juurde ma ematu? – 337

- 304. Ema haua – 337
- 305. Kelle juurde ma isatu? – 341
- 306. Kurva kodu – 341
- 307. Lähen mööda isakodust – 342
- 308. Vihatud vaeslaps – 342
- 309. Vaeslaps kui katuseta hoone – 342
- 310. Haledasti laulab halb – 343
- 311. Vihm, üle vaeslapsel! – 343
- 312. Vaelslapsel pole kiigeriideid – 344

Oma ema ja võõrasema – 344

- 313. Oma ema ja võõrasema ootavad
koju – 344
- 314. Oma ema ja võõrasema
manitsus – 346

Peretütar ja vaeslaps – 346

- 315. Peretütar laisk tööle, nobe
tantsima – 346
- 316. Peretütar inetu, vaeslaps
ilus – 347

Loodus ja küla argipäev – 350

Aastaajad, linnud, loomad ja küla eluolu – 350

- 317. Linnud toovad ilmad – 350
- 318. Kust tõuseb päev – 350
- 319. Kägu kukub karjasele – 350
- 320. Kevad põllul – 351
- 321. Seni – 352
- 322. Teaksid teised, kui külm – 352
- 323. Kurg pahandab – 353
- 324. Loomad ja linnud tööl – 353
- 325. Hommikul vees, õhtul
katlas – 353
- 326. Kits ja hunt – 354
- 327. Kits ja krapp – 354
- 328. Sikukene – 356
- 329. Hobu jookseb ohja tõttu – 357
- 330. Hobuse suits – 357
- 331. Hirnub selgaistujaid – 358
- 332. Teohobuse söök – 358
- 333. Teohobuse kiitus – 358
- 334. Tule õue alla! – 359
- 335. Pisike punane pörsas – 359

Pered ja paigad, mets, maa ja meri – 360

- 336. Kelle pered? – 360
- 337. Läätsed liiguvad linna
poole – 360
- 338. Kolm külla külas – 360
- 339. Kirna maade kiitus – 361
- 340. Mis viga Virus elada – 361
- 341. Küla kui linn – 362
- 342. Imed võõras külas – 362
- 343. Kased kasvama – 365
- 344. Tarbepuude raiumine – 366
- 345. Ei mõistnud istutada – 367
- 346. Imelik maja – 367
- 347. Teeksin toa tuule peale! – 368
- 348. Sillad soile – 369
- 349. Merel pole hooneid – 369

Töökus, laiskus, hool ja mure – 370

- 350. Laisk ootab õhtut – 370
- 351. Tõuske üles! – 370

352. Mure ei lase magada – 370
 Argimured, argiaskeldused – 371
 353. Mis on mille jätk – 371
 354. Pole pastlaid – 371
 355. Müüge mütsinahka! – 372
 356. Remmelgane rüü – 372
 357. Meie Maril oli mitu särki – 372
 358. Hobuse müüja – 373
 359. Tahtsin taeva talgutele – 373
 360. Nädalapäevad – 373
 Külalised – 374
 361. Külaliste söök – 374
 Õlu ja viin, joomine ja
 jorutamine – 374
 362. Humal – 374
 363. Õlu kolmest kokku
 pandud – 375
 364. Õlu viib meeled peast – 375
 365. Mitmed õlled – 376
 366. Teeme õllele ilu! – 376
 367. Õlu kõnnib kõhtu mööda – 376
 368. Viin murrab maha – 377
 369. Pill ei toida – 377
 370. Viltu – 378
 371. Siku sarved – 378
 Tülitsemine, vargus – 379
 372. Purelege, koerad! – 379
 373. Armukese õpetamine – 379
 Nimesõimud – 380
 374. Juhan-Jussi tappis kassi – 380
 375. Hans-Kans, kanavaras – 385
 376. Ants-Tõnts, tõrvakonts – 385
 Laulud lastele ja lastelaulud – 386
 Hällilaulud – 386
 377. Äiutus – 386
 378. Suisu suuremaks! – 386
 379. Kiigu, kitsetall! – 387
 380. Lase kiik käia! – 387
 381. Uni, tule! – 390
 382. Memm läks metsast marju
 tooma – 392
 383. Maga, maga, Maalu-
 Kaalu! – 393
 384. Tule koju, isakene! – 393
 Mängitamislaulud – 395
 385. Sõit-sõit linna! – 395
 386. Sõit-sõit sõtsele! – 400
 387. Sõit-sõit Suureküla
 poole! – 400
 388. Sõit-sõit Sõmerusse! – 403
 389. Kippadi-kappadi! – 404
 390. Tule meile! – 405
 391. Koer läheb karja – 405
 392. Tee kakku! – 411
 393. Tii-tii, tihane! – 414
 394. Piu-piu, püksid jalga! – 420
 Lastelaulud – 421
 Ahellaulud – 421
 395. Meri õue all – 421
 396. Hiir metsa – 422
 397. Liiri-lõõri, lõoke! – 422
 398. Mina leidsin õlekõrre – 427
 399. Aidauks läks lukku – 431
 Muud lastelaulud – 431
 400. Kurr-karr, kus sa lähed? – 431
 401. Hiire pulmad – 432
 402. Tilluke linnuke – 434
 403. Lind tõlda – 434
 404. Viidik, viidik, vii mind
 metsa! – 435
 405. Kikas ütles kanale – 435
 406. Kukk ja kana siblimas – 435
 407. Härjapilli lugu – 436
 408. Onu tuleb, oinas õlal – 436
 409. Lenda, lepatriinu! – 437
 410. Üks ei ole ühtegi – 442
 411. Ühest ei hooli, kahte ei
 karda – 443
 412. Esimene hernelõkk – 443
 413. Kell üks – 444
 Loodushäälendid – 462
 Pääsuke – 462
 414. Midli-madli – 462
 415. Suuremale suurem tükk – 467
 416. Pesin püksid – 467
 417. Mees läks metsa – 468

418. Nipin villad, näpin villad – 468	428. Maa-emandad, andke tervis
419. Tegin kapukad – 468	kätte! – 476
420. Eidel kapukad, taadil	429. Uss, sarapuu-karva – 477
kapukad – 469	430. Armsaks vihtlemise sõnad – 477
Ööbik – 469	431. Aitüma vihategijale! – 478
421. Too piits! – 469	432. Varesele valu! – 478
Peoleo – 470	433. Anna raudhammas! – 488
422. Kas Tiit teol? – 470	Maagilised sõnumised ja
Kägu – 474	sajatamised – 491
423. Käo laul – 474	434. Tule tuttav – 491
Nõidussõnad – 475	435. Sina lammas, mina karu! – 491
Arstimissõnad – 475	436. Ära puutu minu karja! – 492
424. Kolm roosi – 475	437. Hunt, vii minia lammas! – 492
425. Mina üks kord, sina üheksa	438. Ära salva salaja! – 492
korda – 475	439. Ühed pastlad, üheksad
426. Pealt käte, alt juurte – 476	paelad! – 493
427. Alt liha, luude – 476	Fragmendid – 493

REGISTRID

Liigilis-tüpoloogiline register	499
Alfabeetiline register	515
Tüübinimede võrdlev register	524
Viisirühmad	543
Laulikute register	546
Kogujate register	550
Sõnaseletused	554
Lühendid	569
Summary	574

LISAD

Lisa 1	625
Lisa 2	643